

Abdulia QODIRIY

O'TKAN KUNLAR

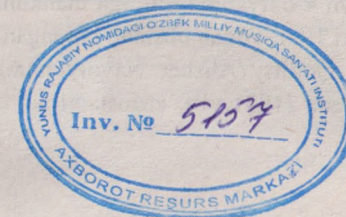
ABADIY BARHAYOT ASARLAR
TARIXIY ROMAN

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

ABDULLA QODIRIY

O‘TKAN KUNLAR

(O‘zbeklar turmushidan tarixiy ro‘mon)

“Navro‘z”
Toshkent – 2019

UO'K: 812.513

KBK: 85.10(38)

Q-77

A. Qodiriy. O'tkan kunlar / roman / «Abadiy barhayot asarlar» turkumi / Nashrga tayyorlovchi: **Xondamir QODIRIY** – T.: «Navro'z», 2019. – 400 b.

Izoh va iqtiboslarni kirtuvchi:
Ergashbay MATYAKUBOV.

O'zbek romanchiligi va hayotiy hikoyalar janrining asoschisi, buyuk ustozimiz – Abdulla Qodiriy (1894-1938-yillar) XX asr o'zbek adabiyotining buyuk darg'alaridan biri bo'lgan.

A. Qodiriy dastlabki ta'limni musulmon maktabi, rus-tuzem maktabida, Abulqosim shayx madrasasida olgan. 1925-1926-yillarda Moskvadagi adabiyot kursida ta'lim olgan. Uning dastlabki ijodlari «Samarqand», «Oina», «Sadoi Turkiston» gazetalari va o'zi tashkil etgan «Mushtum» jurnalida e'lon qilingan.

A. Qodiriyning «To'y», «Ahvolimiz», «Millatimga», «Fikr aylagil» kabi she'rlari; «Baxtsiz kuyov» dramasi, «Juvonboz», «Uloqda» (1916-yil), «Kalvak Maxzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi?» (1920-yil) kabi hikoyalari; «O'tkan kunlar» (1924-1926), «Mehrobdan 'chayon» (1929-yil) romanlari, «Obid ketmon» (1934) qissasi hozirgi vaqtda ham sevib o'qiladi. Shuningdek, N. V. Gogolning «Uylanish» (1935-yil), A. P. Chexovning «Olchazor» (1936-yil) asarlarini ona tilimizga mahorat bilan tarjima qilgan.

1937-yilning 31-dekabrida «xalq dushmani» sifatida qamoqqa olinib, 1938-yil 4-oktyabrda o'limga mahkum qilingan. Yozuvchining o'zi va asarlari 1956-yildan boshlab oqlangan.

Abdulla Qodiriy Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat mukofoti laureati (1991-yil), «Mustaqillik» ordeni bilan taqdirlangan (1994-yil).

UO'K: 812.513

KBK: 85.10(38)

ISBN: 978-9943-5629-4-3

© Abdulla Qodiriy

© «Navro'z», 2019-yil.

ABADIYATGA YUZLANGAN ASAR

Hech kimga sir emaski, badiiy adabiyotning ijtimoiy-madaniy hayotda, kishilar orasida o'zaro xushmuomalalik hamda iliq munosabatlarning shakllanishida tutgan o'rni nihoyatda katta ekanligi hammamizga ma'lum. Qolaversa, har bir inson ichki olamining ma'nan boyishida, insoniy fazilatlarining yuksalishida, savodxonlikning oshishida adabiyotning o'rni beqiyosdir. **Buni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 13-sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risidagi» Qarorida** ham ko'rishimiz mumkin. Ushbu qarorda kitob mutolaasining yosh avlod tarbiyasi uchun qanchalik muhim ekanligi bevosita o'z aksini topgan. Shu tufayli yoshlarni doimo kitob o'qishga jalb etish, o'zimizning madaniyatimizni, ma'naviyatimizni va tariximizni ko'rsatadigan badiiy asarlarni chop etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Sir emaski, shunday asarlar bor: bir o'qilib, so'ngra kitobxon yodidan ko'tarilib ketadigan yoxud shunchaki adibning manfaati tufayli dunyo yuzini ko'rgan buyurtma mahsulot sifatida nomlanuvchi ijod namunalari vaqt o'tib o'z-o'zidan yo'qlikka yuz tutaveradi. Aksincha, shunday asarlar bo'ladi, vaqt o'tsa-da, o'zining muxlisini, muhibini, asosiysi, badiiy ahamiyatini sira yo'qotmaydi. Darhaqiqat, mana, bir asrga yaqin vaqt o'tibdiki, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani hali ham keng kitobxonlar qo'lidan tushmay kelmoqda. Ha, mazkur asar o'tgan asr kitobxonlarining qalbini qanday zabt etgan bo'lsa, hozirgi kun kitobsevarlari uchun ham o'shanday qadrlidir. Aytish kerakki, ushbu romanning yaratilish tarixi, uning mazmun-mohiyati xususida adabiyotshunosligimizda keng ilmiy ishlar olib borilib, bu to'g'rida ko'plab ilmiy maqolalar hamda kitoblar yozilgan.

A. Qodiriy ushbu asar boshida shunday yozadi: «Yozmoqqa niyatlanganim ushbu – «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir». Muallif aytganidek bu asar o'zbek

romanchiligidagi dastlabki namuna. Albatta, har bir yangi ish o'z avvalida kamchilik bilan yuzaga chiqishi mumkin. Ammo ahamiyatli tomoni shuki, «O'tkan kunlar» romanchiligimizdagi birinchi asar bo'lishiga qaramay o'z badiiy salohiyati bilan hamon adabiyot olamida yuksak o'ringa ega bo'lib qolmoqda. E'tiborlisi shuki, romanni takror o'qiganingiz sari avvalgi mutolaalarda sezilmagan ajib sirlilikni topganday bo'laverasiz. Asar shunchaki ikki inson o'rtasidagi sevgini emas, balki ijtimoiy hayotimizning turli jihatlarini: ota va farzand, qaynona va kelin munosabatlarini, kishilar orasidagi ezgulik, mehr-oqibat bilan bir qatorda razillik, qabohat, ilmsizlik kabi illatlarning fojiaiy tomonlarini ham ko'rsatib beradi. Inchinun, hozirgi avlod yoshlari «O'tkan kunlar»ni o'tayotgan kunlarda qunt bilan mutolaa qilishi maqsadga muvofiqdir.

Tarixdan ma'lumki, vaqt o'tavergani sari ayrim so'zlar eskirib, ularning o'rnida yangi so'zlar paydo bo'laveradi. Tabiiyki, eskirgan so'zlar hozirgi avlod kitobxoniga notanish bo'ladi hamda uning uchun turli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Asarning ushbu nashrida bu jihatlarga jiddiy e'tibor qaratildi. Ya'ni asar yozilgan davrda keng iste'molda bo'lgan, ammo hozirgi davr yosh kitobxonlari uchun tushunarsiz bo'lgan arabcha, forscha, eskirgan va tushunilishi qiyin atama va jumalarning ma'nolari yosh kitobxonlarga tushunarli bo'lishi uchun izohlar bilan berildi.

Shuningdek, asarning ushbu nashri hozirgi o'zbek adabiy tilining imlo qoidalariga moslangan holda berildiki, kitobxon nafaqat badiiy asarni o'qish, balki shu bilan birgalikda ona tilimizning imlo qoidalarini ham bevosita o'rganib, o'zida ko'nikma hosil qilib boradi.

Bu esa o'z o'rnida hozirgi o'zbek adabiy tilimizning leksik imkoniyatlarini o'rganishga ham xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Adabiyotshunos – Ravshanov Alisher

YOZG'UCHIDAN

Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a¹, xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu – «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmamlari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga² yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning dalldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

«Moziyg'a³ qaytib ish ko'rish xayrlik»,– deydilar. Shunga ko'ra mavzuni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi «xon zamonlari»dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

¹Yangarish – yangilanish, qayta tiklanish.

²Takomil (arabcha) – kamolga yetish; mukammallik; bir butun bo'lib birlashish.

³Moziy (arabcha: o'tgan, o'tib ketgan; zamon) – tarix, o'tmish.

BIRINCHI BO'LIM

I Fasl. OTABEK YUSUFBEK HOJI O'G'LI

1264-inchi hijriy¹, dalv² oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilgan bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarga qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda³ bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha

¹Hijriy yil hisobi – musulmonlar yil hisobi. Muhammad (s.a.v.) ning Makkadan Madinaga ko'chishi bilan bog'liq sana, ya'ni 622-yilning 16-iyuli – juma kundan boshlangan yil hisobi.

²Dalv (arabcha) – o'n ikki burjning biri. Jadiy va Hut burjlari o'rtasida joylashgan; Shamsiya yil hisobida o'n birinchi oyning arabcha nomi (21-yanvar – 21-fevral davriga to'g'ri keladi).

³Utta – o'sha joyda, u yerda.

yaratilishda.

Og'ir tabiatlik, ulug' g'avdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'i dan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarliq edi. Qandog'dir bir xayol ichida o'lturg'uchi bu yigit – Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidag'i kimdandir so'radi:

– Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi – gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir; ikkinchisi – uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'ina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, «Homid xotinboz» deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqilgan laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydilar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'lmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh – Ziyo shohichining qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek kelguchilarni ulug'lab qarshiladi.

– Bizni kechirasiz, bek aka,– deb Rahmat uzr ayt-di,– vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

– Tinchsizlamadingizlar, bil'aks, quvontirdingizlar,– dedi,– shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi.

Shu orada hujraga bir chol kirib, ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu chol Hasanali otliq bo'lib, oltmish yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'iga qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlar sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga¹ o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

– Tuzukmisiz, ota?

– Xudoga shukur,– dedi Hasanali,– boyag'idan biroz yengil-ladim. Mazmuni is tekkan ekan.

– Ba'zi yumushlar buyursam...

– Buyuringiz, o'g'lim.

– Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangizchi.

– Xo'b, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

– Bu kishi kimingiz bo'ladi, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so'ngra javob berdi:

– Qulimiz.

Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

– Qulingiz?

– Shundog'.

Hasanalini bolaliq vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tillo barobariga sotib olgan edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'anig'a elli yillar chamasi zamon o'tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketkan. Xo'jasi Yusufbek hojiga, ayniqsa, xo'jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom² bo'lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko'rar edi. Hasanali o'ttuz yoshliq vaqtida sotib olg'an bir cho'riga uylantirilgan bo'lsa ham, ammo o'g'il-qizlari bo'lmag'an, bo'lsalar ham yoshliqda o'lib ketkanlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Otabekka ixlos qo'yib, unga o'z bolasi kabi qarar: «O'lganimdan keyin ruhimga bir kalima qur'on o'qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi – kifoya»– deb qaror bergan va hozirdan boshlab Otabekka bu to'g'rida siporishlar³ berib, undan samimiy va'dalar olib yurg'uchi oq ko'ngil bir qul edi.

Hasanali ustida bo'lg'an haligi gapdan keyin Rahmat so'radi:

– Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

¹Tancha – sandal, olovdon/

²Tom (arabcha) – to'la, to'liq, butun; mukammal. Bu yerda mukammal ma'nosida.

³Siporish (forscha) – topshiriq; o'git, nasihat. Bu yerda o'git va nasihat ma'nosida.

– Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va biroz qozon.

– Marg'ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining bozori chaq-qon,– dedi Homid.

Otabek miqrozi¹ bilan sham so'xtasini² kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o'xshash bir hol bor, nima uchundir bir so'zlab ikki to'xtar edilar. Bu o'ng'aysiz holatdan chiqish va, so'zg'a ulab yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko'rinar edi.

– Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo'?

Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o'ng'ay-sizlang'andek bo'ldi.

– Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'r-dim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchilik hunarida birinchi shahridir.

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat bir-birlariga qarashib oldilar. Otabek bu holatni sezdi va o'zining so'zini kulgulikka olib izoh berdi:

– Kelgan kunimdan Marg'iloning'izni xushlamay boshla-g'an edim. Chunki tanishlarim yo'q, musofirchilik bililib qola-yozg'an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg'ilondan roziman, ne-gaki, yo'qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo'lur ekan.

– Kechiringiz, bek aka,– dedi Rahmat,– men sizning Mar-g'ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo'qsa, albatta, sizni zeriktirmas edim.

– Aniqmi?

– To'g'ri gap,– dedi Rahmat,– otam Toshkand borg'anlarida to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushsinlarda, siz saroyga tu-shing. Bu taraf bilan sizdan o'pkani biz qilsaq arziydir.

– Haqqingiz bor,– dedi Otabek,– ammo, birinchidan, siz-ning havlingizni so'rog'lab topish menga qiyinroq ko'rindi, un-dan so'ng molimizni ortg'an tuyakashlar shu saroyg'a tayinlang'an edilar.

– Har holda, bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib qumg'on kirgizdi. Odatiy takal-

¹Miqroz (arabcha) – qaychi.

²So'xta (forscha) – pilikning kuygan qismi

luf¹ bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shinniga bulg'ar ekan so'radi: – Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi:

– Bekka xudo umr bersa, bu yil hamduna² bo'lsa, to'ppato'g'ri yigirma to'rt yoshga qadam qo'yadilar.

– Yigirma to'rt yoshga kirdimmi,ota?– dedi bek. – Chindan ham necha yoshga kirganimni o'zim bilmayman.

– Yigirma to'rt yoshga kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

– Uylanganmisiz?

– Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz «yo'q» bilan to'xtashiga qanoatlanmadi va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rdi:

– Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalangan bo'lsa ham,– dedi,– avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo'lg'an qarshilqlaridan bu kungacha to'y qilolmay kelamiz. Ulug' xo'jamizning qat'iy niyatlari bu safardan qaytg'ach bekni uylandirishdir.

– Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir,– dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. – Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi, yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

So'zingizning to'g'rilig'ida shubha yo'q,– dedi,– ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladiring'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiq³ bo'lsin.

– Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q,– dedi Homid e'tirozlanib,– xotinlarga «er» degan ismning o'zi kifoya... ammo jivan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

– Uylanishdagi ixtiyorimiz,– dedi Rahmat,– ota-onalari-

¹ Takalluf (arabcha) – sun'iylik, soxtalik; serhashamlik, jimjimadorlik; iymanship, tortinish.; muomala, mulozamat. Bu yerda mulozamat ma'nosida kelgan.

²Hamduna (arabcha) – maymun. Bu yerda maymun yili nazarda tutilyapti.

³Muvofiq³ (arabcha) – mos, loyiq.

mizda bo'lg'anliqdan, oladiring'an kelinlari o'g'illarig'a yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguchi yigit bilan er qilg'uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru'¹ ishlardan emasdir. Masalan, men ota-onamning yoqdirishlari bilan uylandim... ammo xotinin ota-onamga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas, siz aytgandek, ehtimol, men ham xotinig'a muvofiq emasdirman... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va «Sen nima deysan?» degandek qilib Homidga qaradi.

– Jivan,– dedi Homid Rahmatka qarab,– boshlab uylanish, albatta, ota-onang uchun bo'lib ulardan ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga muvofiq kelmas ekan, muvofiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa, uchunchisini ol. Xotinin muvofiq emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradi-da, tog'asig'a javob berdi.

– Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishning nima hikmati bo'lsin?– dedi. – Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak, manimcha, eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kuni janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

– Seningdek yigitlar uchun, albatta, bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir,– deb kuldi Homid. – Ko'b xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchingdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalg'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yim yo'q emas.

– Sizga taraf yo'q, tog'a.

Homid mag'rur bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a urnash² uchun tashqariga chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi. Uchovlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

¹Mashru' (arabcha) – ochiq-oshkor; qonuniy. Bu yerda qonuniy ma'nosida.

²Urnash (eski tilda) – harakat boshlash, unnash.

– Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi: – Bundan xabarim bo‘lmadi. Gumo-nimcha, bermagandir.

Rahmat so‘zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag‘a oldi:

– Bizning Marg‘ilonda bir qiz bor,– dedi,– shundog‘ ko‘hlikki, bu o‘rtada uning o‘xshashi bo‘lmas, deb o‘ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog‘asining holidan xabarsiz Rahmat so‘zida davom etti:

– Shahrimizda Mirzakarimboy otlig‘ bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki, siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg‘an ekan?

– Yo‘q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag‘i holat yana ham kuchlanib go‘yo toqatsizlang‘andek ko‘rinar edi, Rahmat davom etti:

– Uning havlisi poyafzal rastasining burchagidagi imoratdir. O‘zi davlatmand bir kishi; Toshkand ashroflarining¹ ko‘blari bilan aloqador bo‘lg‘anliqdan, balki, otangiz bilan tanish chiqar.

Ehtimol,– dedi Otabek va nima uchundir g‘ayriixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o‘zgarish va vujudida bir chayqalish bor edi. Undagi bu o‘zgarishdan Rahmat xabarsiz bo‘lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta‘qib etar edi. Bu ta‘qib Otabekdagi haligi o‘zgarishni payqabmi yoki tasodifiymi edi: bu to‘g‘ri-da bir mulohaza aytish, albatta, mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

– Endi biznikiga qachon mehmon bo‘lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so‘zi bilan Otabek xayolidan bosh ko‘tardi:

– Xudo xohlag‘an vaqtda bo‘larmiz...

– Yo‘q, bek aka,– dedi Rahmat,– siz aniqlab bir kunni tayin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg‘ali kelganmiz.

– Ovora bo‘lmoqning nima zarurati bor?

– Bunda ovora bo‘lish degan narsa yo‘q. Iloji bo‘lsa, sizni bu saroydan havlig‘a ko‘chiramiz. Hozirga bir kunni tayin qilib bizga mehmon bo‘lingchi... Otam sizning bilan o‘lturishib Toshkand ahvolutini so‘zlashmakka mushtoqdirlar.

– Bu saroydan sizlarnikiga ko‘chishim og‘ir,– dedi Otabek,–

ammo otangizning ziyoratlariga borishg‘a har qachon hozirman.

– Sog‘ bo‘ling, bek aka, boradirg‘an kuningizni tayin qila olasizmi?

– Ma‘lumingiz, kechalari bo‘sh bo‘laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtni ixtiyor qilsalar, ijobat etishdan o‘zga choram bo‘lmas.

– Salomat bo‘lingiz,– dedi Rahmat,– shuni ham sizdan so‘rayin: o‘lturishka begona kishilar ham aytilsa mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg‘anda ham o‘zimizga yaqin va ahl kishilar bo‘lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o‘zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

– Manim uchun farqsiz.

Oshdan so‘ng mehmonlar bilan xayrlashib chiqdilar.

II Fasl. XON QIZIG‘A LOYIQ BIR YIGIT

Otabek o‘zi bilan ko‘rishgan mundaki ikki yot kishini tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko‘z ostidan kechirdi. Buni payqag‘an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

– Amakilaringizni siz tanimag‘andirsiz, albatta,– dedi. – Bu kishi – otangizning yaqin do‘stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot – Andijon savdogarlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yoshlar chamasida qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz, yaxshig‘ina kiyingan bir kishi bo‘lib, Akram hoji elli besh yoshlar orasidag‘i bir keksa edi. Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko‘zdan kechirdi.

– Ota qadrdonlari bilan tanishdirg‘aningiz uchun rahmat, amak,– dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu‘landi.

– Otam sizlardek yaqin do‘stlariga salom aytishni menga amonat topshirg‘an edilar.

– Rahmat, sog‘ bo‘lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning mehmondorchilig‘i uchun yig‘ilg‘an, yuqorida ismlari o‘tkan zotlardan boshqa: Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so‘ng Otabek bilan qutidorning ko‘zlari bir-birlariga tez-tez uchrasha boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so‘ramoqqa og‘zini jo‘plab¹ tursa ham, Akram hoji bilan Ziyo shohichining

¹Ashraf (arabcha) – eng sharafli, eng oliyjanob, eng ulug‘.

¹Jo‘plab (eski tilda yoki hozirgi qipchoq lahjasida) – juftlab.

allanarsa to'g'risidag'i gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishida qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

– Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

– Yo'q, amak.

Necha yoshg'a bordingiz?

– Yigirma to'rt yoshg'a...

Qutidor o'zicha nima to'g'risidadir hisob yuritdi-da:

– Voqian¹, siz meni eslay olmassiz,– dedi. – Men Toshkanda qutidorlik qilg'an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go'yoki men Toshkanda kechagina turg'andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'andekman... Ammo, haqiqatda, oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lg'ansiz, umr – otilg'an o'q emish.

– Siz bizning havlida bo'lg'ansiz?

– Ko'b martalab mehmon bo'ldim,– dedi qutidor,– ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisining so'zlariga quloq solib chetda o'lturgan Hasanali ham gapga aralashdi:

– Amakingiz bizning havlig'a kelib turadigan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek,– dedi.– Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg'a qaradi:

– Taassufki, eslay olmayman,– dedi. Qutidor tag'in nimadir aytmog'chi bo'lg'an edi, Akram hoji unga yo'l bermadi.

– Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg'ullar?

Otabek:

– Toshkand begi yonida mushovir² sifati bilan turadilar.

– Azizbek bu kunda ham Toshkanda hokimdir?

– Shundog'.

– Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng,– dedi Homid va Akram hojiga qarab kuldi. – Yaqindag'ina Musulmon cho'loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi,– dedi, ulug' bir narsa kashf etgandek mag'rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o'ransiz tekshirish majlisni bir

¹Voqean (arabcha) – haqiqatan.

²Mushovir (forscha) – maslahatchi.

oz sukutga yubordi-da, so'ngra Akram hoji savolida davom etti:

– Hokimingiz juda zolim emish, bu to'g'ri so'zmi?

– To'g'ri so'z,– dedi bek. – Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas, balki majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati¹ bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

– Otangiz Azizbekning mushoviri ekan,– dedi Akram hoji,– nima uchun uni bir oz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

– Kechiringiz, amak,– deb Otabek kulimsiradi,– siz otamning mushovirlig'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshadingiz... Bizning beklarga hukm vaqtda ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi² sanalsa ham va lekin bu juz'iy³ ishlardag'indir, buning uchun sizga bir misol keltiray, bu ish shu yaqin oralardag'ina bo'ldi:

Toshkanddagi jumalik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi: «Nega munchalik maxtaysan, Azizbekning asli bir bachcha-da,»– der. Ularning bu muzokaralarini chetda eshitib turgan xufiyalardan⁴ biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkazur. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug' mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'raganida Azizbek jallodga baqirar: «Tezroq olib chiq!» Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodg'a buyurar: «Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rmiga hojini olib chiq!» – Mana ko'rdingizmi, otamning qadr-u qiymatini.

¹Valine'mat (arabcha: mamlakat egasi; boquvchi; oliyhimmat, saxiy) – o'ziga qaram kishilarini moddiy jihatdan ta'minlab turuvchi, ularga ne'mat beruvchi shaxs.

²Musohib (arabcha) – hamsuhbat, ulfat; suhbatdosh.

³Juz'iy (arabcha) – qism, bo'lakka oid; oz, kam; jiddiy bo'lmagan; ahamiyatsiz.

⁴Xufiya (arabcha: maxfiylik;) – 1) boshqalarga bildirilmaydigan, sir tutiladigan; yashirin, maxfiy; 2) josus (bu yerda aynan shu ma'noda kelgan).

– Bo‘lmasa, aholi xong‘a shikoyatnoma yozmaydirmi?

– Nechanchi shikoyatnomani so‘raysiz,– dedi Otabek,– Azizbekdan zulm, jaf o‘rganlar bilan birgalikda endi o‘ninchi shikoyatnomamizni yuborg‘andirmiz... Lekin xonning yo‘lboshchisi bo‘lg‘an kishining o‘zi zulmda Azizbekdan bir necha zina baland o‘rinni ishg‘ol etkuchi kimsa bo‘lsa, biz qandog‘ qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqtlarda Azizbek Qo‘qonning yorlig‘¹ va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. «It o‘atdan bosh tortmasin...» degan mulohazada yozg‘an shikoyatlarimizdan markazning ko‘z yumishi ham ehtimoldir. Har holda Toshkand aholisi Azizbek istibdodidan² ortiq to‘yindi, kimdan ko‘mak so‘rashg‘a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekani ayniqsa Akram hojiga onglashilib, bu to‘g‘rida ortiq bahs qilinmadi va so‘z boshqa xususlarga o‘tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg‘anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziy o‘shohichi bilan o‘g‘li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtahalarini ochishg‘a sabab bo‘lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o‘ltirar edi. Ul nima to‘g‘rida xayol surib, qaysi to‘g‘rida o‘ylar edi – buni bilish qiyin bo‘lsa ham, biroq uning hozirgi ba‘zi harakatlari diqqatni jalb etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko‘zlari ixtiyorsiz kabi qarshisidagi qutidorg‘a qaraydirlar, qutidorning ko‘zi o‘ziga tushdi deguncha ko‘zini undan olib dasturxondagi ko‘ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu holini majlisdagilar sezmasalarda, ammo Homid uni ta‘qib etkandek edi.

– Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek?– deb qutidor so‘radi.

– O‘zimizning shaharlardan ko‘pini ko‘rdim,– dedi bek,– o‘ris shahardan Shamay³ga ham bordim.

– Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi?– deb Ziy o

¹Yorlig‘ (yorliq) – biror amal, unvon, suyurg‘ol va shu kabilar berilganligi haqidagi rasmiy hujjat; farmon.

²Istibdod (forscha) – o‘zboshimchalik, zo‘ravonlik; mutlaq hokimiyat. Mustabidlarning mahkumlar, mazlumlar ustidan cheklanmagan huquqiga asoslangan jabr-zulm, ezish holati va shu asosga qurilgan idora usuli.

³Shamay – Semipalatinsk shahri. Xonlik davrida Turkiston savdogarlarining ruslar bilan savdo qiladigan asosiy shaharlardan biri (muall.).

shohichi ajablendi.

– O‘tkan yil borg‘on edim,– dedi bek,– borishim noqulay bir vaqtga to‘g‘ri kelib ko‘b mashaqqatlar chekdim.

– Chin savdogar siz emishsiz,– dedi qutidor,– biz shu yoshqa kelib hali o‘zimizning kattaroq shaharlarimizni ham ko‘ralmadik; siz o‘risning Shamayigacha borg‘ansiz.

– Yurgan daryo, o‘lturgan bo‘ryo¹ emish,– dedi Akram hoji.

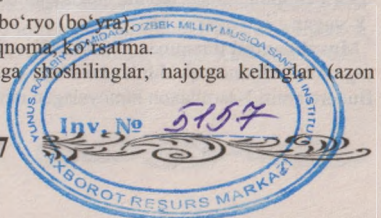
O‘ris shaharlariga borib savdo qilg‘uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo‘lib, chet ellarni ko‘rgan Otabek majliska tansiqlandi. O‘rislar to‘g‘risida allaqanday xayoliy rivoyatlar eshitib yurgan qutidor va Ziy o‘shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilar kelib, undan Shamayda ko‘rib, kechirganlarini so‘radilar. Otabek Shamay xotirohini so‘zlab berdi. O‘rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchilarni tongg‘a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqg‘ach:

– Shamayga bormasimdan ilgari o‘z hukmdorlig‘imizni ko‘rib, boshqalar ham shundaydir, deb o‘ylar edim,– dedi bek,– lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o‘zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o‘risning idora ishlarini ko‘rib, o‘z idoramizning xuddi bir o‘yinchoq bo‘lg‘anlig‘ini iqror etishka majbur bo‘ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo‘lishig‘a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo‘lsa, vatanga uchsam, to‘ppato‘g‘ri xon o‘rdasiga tushsam-da, o‘risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig‘ yozib o‘risning idora tartibini dasturilamal² etishka buyursa, men ham bir oy ichida o‘z elimni o‘risniki bilan bir qator-da ko‘rsam... Ammo o‘z elimga qaytib ko‘rdimki, Shamayda o‘ylag‘anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so‘zimni eshitkuchi birov ham bo‘lmadi, bo‘lsalar ham: «Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?»– deb meni ma‘yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so‘ngg‘idan to‘g‘ri so‘zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda «hayya alalfalah³» xitobini kim eshitar edi.

¹Bo‘ryo – bo‘yra. Yurgan–daryo, o‘tirgan – bo‘ryo (bo‘yra).

²Dasturilamal (forscha) – yo‘l-yo‘riq, yo‘riqnoma, ko‘rsatma.

³Hayya alalfalah (arabcha) – qutqarilishga shoshilinglar, najotga kelinglar (azon chaqirg‘i).

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajblangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni¹ dildan chiqarib aytkan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

– Amiri Umarxond² odil poshsho bo'lsa,– dedi qutidor,– biz ham o'risdan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

– Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xo'yimizdan³.

Akram hoji:

– To'g'ri.

Homid ham boshqalardan qolishmas uchun: «Xudo kofirning dunyosini bergan» – deb qo'ydi.

– Manimcha, o'risning bizdan yuqoridalig'i uning ittifoqidan bo'lsa kerak,– dedi Otabek,– ammo bizning kundan kunga orqag'a ketishimizga o'z ora nizo'imiz⁴ sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman, boshqa xil aytkanda, Ziyo amakining fikrlari qisman to'g'ri. Oramizda bu qo'rqunch holatka bahaqqi⁵ tushunadirg'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuquriga qarab tortadilar.

Bu kungi qora chopon⁶ va qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'rinda ko'rsatayin: o'ylab ko'rilsin, bu nizo'lardan bizga qanchalik foyda va qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda?– Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasig'a adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha e'vogar⁷ boshluqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni⁸ kim xolis odam, deb o'ylaydir?– Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q

¹Daru – dard.

²Amir Umarxon (1787-1822) – 1810-1822-yillar Qo'qon xoni.

³Xo'y (forscha) – atvor, xulq.

⁴Nizo' – nizo, kelishmovchilik.

⁵Bahaqqi (forscha+arabcha) – huquq; adolat, haqiqat; to'g'ri; Olloh, Xudo uchun, xudo yo'lida (jon taslim qilish). Bu yerda to'g'ri ma'nosida kelgan.

⁶Qora chopon – o'sha davrda qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon deb atashgan (muall.).

⁷E'vogar – ig'vogar.

⁸Musulmonqul (taxminan 1794-1852) – Qo'qon xonligidagi qipchoqlar rahbari. 1844-yigacha Andijonda qo'shinlar boshlig'i (botirboshi). 1847-yildan mingboshi. Qo'qonni Buxoro amiri Nasrullaxon himoyalagan rahbarlaridan biri bo'lgan.

nizolarni qo'zg'ab, kuyavi Sheralixonni¹ o'ldirdi, gunohsiz Murdoxonni shahid etdi, qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni² o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o'zini mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni (Xudoyorni) xon ko'tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg'anda, zolimlarni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki Toshkand tarixida misli ko'rilmagan Azizbek kabi vahshiyni faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi. Basharti Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy tug'ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'unchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni (ular kim bo'lsalar ham) ish boshidan quvlash va ular o'rniga yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidir.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolgan edilar. Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini³ ul yaxshi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham ma'nan ularning tahsin va olqishlarini oldi.

Otabek xufton namozi uchun tahorat olishg'a mehmonxonadan chiqg'an edi, uning keticha:

– Otasining bolasi-da,– deb Ziyo shohichi mehmonlarga qarab qo'ydi.

– Umri uzoq bo'lsin,– dedi Akram hoji,– yigitlarimiz ichida eng aqlig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob berdi:

¹ Sheralixon – Salimsoqbekning otasi. Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon shu Musulmonqulning singlisidan tug'iladi. Musulmonqul yaxshi ko'rish uchun jiyani Xudoyorxonga qizini berib, o'ziga kuyav qilgan edi. Sheralixon Norbo'taxonning akasi Hojibekning o'g'li (muall.).

² Salimsoqbek – Sheralixonning katta o'g'li, Xudoyorxonning o'gay akasidir. Uning taxt deb da'vo qilishidan qo'rqib, Musulmonqul o'ldirtirgan edi. Chunki yosh Xudoyorxon bo'lib turgan fursatda Musulmonqul o'z bilig'icha ish qilabilar, loaqal Xudoyorxon esini tanig'uncha davr sura olar edi (muall.).

³ Mansha' (arabcha) – manba, sabab.

– Toshkand Beklarbegi madrasasining¹ peshqadam mulla-bachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo‘ldi, xo‘jamiz madrasadan olib savdo ishiga qo‘ydilar.

– Xudo har narsadan ham bergan yigit ekan,– dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko‘klarga ko‘tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarg‘a ishtirok etmas va nimadandir g‘ijing‘andek ko‘rinar edi. Shu orada qutidorning «Uylanganmi?» deb Hasanalidan so‘rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalining so‘rag‘uchig‘a bekning qiz yoqdirmaslig‘ini sabab ko‘rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hiko-ya qilib berishidan so‘ng ul toqatsizlang‘andek bo‘ldi:

– Balki, begingizning tama‘lari xon qizidadir,– dedi istehzo bilan Homid,– bundog‘ yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo‘yi azob ichida o‘tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo‘lg‘an bu istehzoga qarshi Hasanali sukut qilmadi:

– Men uning xon qizini olish maqsadi borlig‘ini bilmayman,– dedi kulimsirab,– biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid² quli bo‘lg‘anim holda menga ham qattig‘ so‘z aytishdan saqlang‘an bir yigit o‘z nikohida bo‘lg‘an ozod bir qizg‘a, albatta, zahmat bermas, deb o‘ylayman. Ba‘zi xotin uradigan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig‘a zulm qiladig‘an hayvonsifat kishilardan bo‘lib ketishi menimcha ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o‘tkan faslda Homidning o‘z og‘zidan xotinlarig‘a qarshi qamchi ishlatkanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg‘i jumlasini Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo‘ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga «Tuzlatildingmi?» degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu³ so‘radi:

– Kechirasiz, ota,– bizning Homidboy shunaqa qo‘lansa gaplar uchun yaratilg‘an odam.

Qutidor ham Hasanalining ko‘nglini ko‘tarib tushdi:

– Gapingiz to‘g‘ri, ota,– dedi,– Otabek xon qizig‘a loyiq bir yigit ekan.

¹Beklarbegi madrasasi – Toshkentaing Eski Jo‘va maydonida mavjud bo‘lgan madrasa. 20-asrning 30-yillarida bolsheviklar dinga qarshi kurash shiori ostida uni buzib tashlashgan.

²Zarxarid (forscha: sotib olingan qul yoki kaniz) – 1) oltinga teng (bu yerda shu ma‘noda kelgan); 2) pulga, tilla yoki kumushga sotib olingan qul yoki kaniz.

³Afu – kechirim.

Bahslashish uchun Homidga yo‘l qolmag‘an edi. Bir turlik iljayib yer tegidan Hasanaliga ko‘z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so‘ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan Qutidorning yo‘llari bir bo‘lg‘anliqdan birgalashib ketdilar. Qutidor havlisiga qayrilar ekan, bek bilan xayrlashdi:

– Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasiz, tuzikmi?

– Xo‘b, amak.

– Bizniki mana shu burchakdagi eshik... Qaytag‘a bu kun biznikida qolsangiz bo‘lmasmi?

– Rahmat... Xayr, salomat bo‘lingiz.

Ular to‘xtab so‘zlashqan o‘rinlaridan xayrlashib uzoqlashg‘ach, shundagi bir burchakdan choponig‘a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong‘a qarab yurdi...

III Fas. BEK OSHIQ

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini ochib ichkariga sham yoqdi va bekning to‘shagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg‘anidan, sham yoqilib, o‘rin yozilg‘anidan go‘yo xabarsiz kabi ustung‘a suyalg‘ancha qotib turar edi.

– O‘rningizni yozdim, bek.

Otabek bu so‘z bilan hujraga kirdi va borib to‘shagi yonig‘a o‘lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg‘an shamni o‘zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to‘shagi yonig‘a o‘lturdida, yana o‘ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalining ko‘ziga boshqacha ko‘rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko‘rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo‘yishi va boshqa ishlarga e‘tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg‘i ipidan-ninasigacha bo‘lg‘an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerikmasa ham, Hasanali kuzatishidan zerikdi.

– Menda yumushingiz yo‘qmi?

Otabek bu gapni onglamadi, shekillik, Hasanalining yuziga

ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtga'a tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanishig'a¹ qanday ma'no berishini ham bilmas edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir o'tlurdi, nihoyat uyqu-dan uyg'ong'an kishidek so'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

– Chiqib yotmaysizmi?

– Menda yumushingiz yo'qmi?

– Nima yumushim bo'lsin, shamni ham olib keting.

Hasanali shamni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekning bilan bir qatorda bo'lib, gazmol, poyafzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'rnini yozar ekan «tavba» deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdagi bu holatni biror haftalardan beri payqasa ham, hozirgidek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi² bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shagi ustiga o'tlurib, oq soqolini o'ng qo'li bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida biror xato qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totinmadi, biror og'rig'i bormikan... Musofirchilikda og'risa... Ammo bu mulohazalarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadi. Zero savdo to'g'rilari undan yashirin emas, og'rig'anda ham, albatta, shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach, o'rnidan turib tokchada yonib turgan shamni o'chirdi. Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi. Qorong'ida turtinib hujra eshigiga keldi-da, avaylab g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqarig'a bosh chiqarib saroyini kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosil etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasining yonida to'xtadi, saroyini yana qarab chiqdi. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar. Hasanali sekingina daricha³ ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'rt daqiqa fursat o'tib hujradan ship etkan tovush eshitmadi. Tag'in bir necha daqiqa quloq uzmay turib,

¹Angravlanish – loqaydlik, xayolparstlik.

²Xo'jazoda (forscha: xo'jayinning farzandi, avlodi) – xo'jayinning o'g'li.

³Daricha (forscha) – eshikcha; deraza; teshik.

so'ngra o'rnidan qo'zg'algoqchi bo'lg'an edi, ichkaridan «ufff» degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayib o'rnidan turdi, ko'zi olalang'an edi.

– Bek og'riq,– dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kirmoqchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldirib: «Balki, og'riq emasdir»,– deb to'xtaldi. Yana kiraymi, yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib, o'zining hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidagi tashvishi boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'a yotqan bo'lsa ham bekning xususi uni ko'z yumg'ali qo'ymadi. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining: «O'g'lim yosh, sen dunyoning issiq-sovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir»,– deb ta'kidlashi, Otabekning onasi – O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: «Seni xudoga, otamni senga topshirdim!»– deb yolborishlari, zorillashlari uning quloqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'rnidan turdi, hujradan chiqib Otabek darichasi ostig'a yana kelib o'tlurdi.

Tun ayoz, izg'iriy yel to'rt tarafka yugurib jon achitmakchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda junjayib daricha ostida, izg'iriy quchog'ida o'tlurar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriqqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujraichiga bir muncha quloq solib o'tlurgandan keyin, uzun tin olib boshini tirqishdan uzdi, Otabekning pishillab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham o'rnidan qo'zg'almasi, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib o'tira berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi, ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkaridan uyqusirash eshitdi:

– Qora ko'zlari, kamon qoshlari...

– A-a-a,– dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirqishg'a olib bordi. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutilib barcha diqqati hujra ichiga oqg'an edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadi, boyag'i uyqusirash yana takrorlandi:

–Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff.

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolg'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi o'tlurishni ortiqcha topib o'rnidan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab

o'zicha so'zlandi:

– Bek oshiq!

O'rni ustiga choponini yopdi-da, ko'rpasi ichiga kirib o'lturdi va «chindan oshiqmi?» degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'lmag'an bir shahardakimning bo'lsa ham, qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan – «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar...» jumalari takrorlang'andek bo'lib xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no beralmas edi. Bu ikki turlik masalalarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'lchadi. Hasanalining o'zi tarozuning ishonmasliq pal-lasida bo'lsa ham, «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar» hamon quloqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqin-lashg'an, uning uyquliq miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'ylasa ham bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga *bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.*

IV Fasl. MARG'ILON HAVOSI YOQMADI

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush o'lturub, Hasanali ersa uning hōlini ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'z-sizlik bir piyoladan chōy ichkuncha buzilmadi. Oxirida Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

– Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

– Bilmadim,– dedi va bir oz to'xtab izoh berdi. – Xomush-ligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi mizo-jimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

– Aytkaningizdek,– dedi Hasanali. – Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasq men ham ishdan chiqa-dirg'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar tundagi uyqusirash Hasanaliningo'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kel-sa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'ondek bo'ldi, javobg'a qiynaldi:

– Ketamiz,– dedi bir oz o'ylang'andan keyin,– mol baholari to'g'risida bitisha olmay turamiz – olg'uchilar arzon so'raydirlar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri kelar-mikin. Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto, yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xo-mushlik hukm surib, Hasanali ishni tuzikroq ochish va yo shu ko'yi qoldirib ketaberish talashida edi. Hasanali bekning har bir siriga o'zini mahkam deb hisoblag'anliqdan, darhaqiqat, Otabek-ka mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'an-liqdan xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o'lturgandan so'ng tilga keldi:

– O'g'lim, Otabek.

– So'zlangiz.

– Ayingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadig'a tushunolmay majhul¹ unga nazar tashladi:

– Sizmi?– deb kulimsiradi. – Otam bo'lmasangiz ham, meni otaliq muhabbati bilan suygan sodiq va mehribon bir kishimsiz, ya'ni ma'naviy otam.

– Barakalla, o'g'lim,– dedi Hasanali,– javobingiz o'z o'yla-g'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi:

– So'zingizga tushunolmadim, ota,– dedi,– shundog' bo'lsa ham, javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz meninggina emas, bizning oilamizga otaliq mavqeida turib, yaxshiliqdan boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanali tusini buzmadi:

– Ilgariroq, balki, shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniqsa, siz...

– Ayniqsa, men... ochib so'zlangiz.

¹ Majhul (arabcha) – noma'lum, noaniq.

– Ayniqsa, sizning menga saqlag‘an ishonchingiz tugalgan-ga o‘xshab, o‘zimdanda qandog‘ kamchilik o‘tkaniga hayratdaman.

– Qiziq gaplar so‘zlaysiz,– dedi Otabek, taajjubi ortqan edi. – Menga qandog‘ yomonlik sog‘indingizki, sizga ishonchim bitsin? Vasvasalanishning o‘rni yo‘q, mundan so‘ng ham sizning xayrixohona kengashlaringizga, ham vujudingizga muhtojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qornida saqlang‘andek sizda saqlanishig‘a ishonaman va bunga sizning ham amin bo‘lishingiz kerak, ota.

– Lekin... Til bilan ko‘ngil boshqa-boshqadir, o‘g‘lim...

Otabek bu ters va qo‘rs muqobaladan¹ toqatsizlandi:

– Yanglishasiz, ota.

– Yanglishmayman, bil‘aks, bilib, qanoatlanib so‘zlayman.

– Tilim bilan ko‘nglimning boshqalig‘ini isbot qilingiz.

Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

– Mendan yashirib yurgan bir sirringiz bor,– dedi.

– Sizdan yashirg‘on bir sirrim bor?

– Bor, o‘g‘lim, bor,– dedi Hasanali,– agar da‘vongiz to‘g‘ri bo‘lsa, menga chindan o‘z kishim deb qarasangiz, o‘sha sirni yashirmangiz.

Otabek to‘satdan o‘zgarib, boyag‘i asabiylilik holatini yo‘qotdi, shundog‘ bo‘lsa ham o‘zini yig‘ib kulgan bo‘ldi:

– Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

– Bor.

– Bo‘lmasa, marhamat qilib kashfingizni so‘zlangiz.

Hasanali piyolani og‘ziga ko‘tarib, choyni ho‘pladi, kashfini ochti:

– Marg‘ilong‘a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor,– dedi,– siz bu holatni «Marg‘ilon havosi yoqmasi» deb ta‘bir qilsangiz ham men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o‘ziga qattig‘ tikilib turg‘an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo‘ldi. Go‘yo bu sehrgar chol hamma sirni betdan o‘qub olar edi. Hasanalini hamon o‘ziga tikilib turg‘anini bilib, manglayini qashig‘an bo‘ldi:

– Xo‘sh, davom etingiz...

– Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo‘lasiz,– dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki endi o‘z kashfiga juda

¹Muqobala (arabcha) – taqqoslash, solishtirish; uchrashuv; qabul qilish; o‘rni to‘ldirish, qoplash. Bu yerda muomala ma‘nosida kelgan.

ishong‘an edi. – Xayr, yashirmoqqa ham, balki, haqqingiz bordir... Ammo shu ko‘yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

– ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag‘an edi. Hasanalining yuziga padorona¹ tarahhum² tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og‘ir yukni ola boshladi:

– Aybi yo‘q, o‘g‘lim,– dedi,– muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo‘ladig‘an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko‘b vaqtlar kishiga zararli ham bo‘lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo‘lsa ham unitish, ko‘b o‘ylamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko‘tarilib Hasanaliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go‘yo buning ila «unitish mumkin emas» degan qat‘iy so‘zni aytgan edi. Orag‘a so‘zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolga‘an edi. Hasanalining ortiqcha berilib o‘ylag‘an kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo‘lib, hozir ham soqolini yamlash bilan mashg‘ul edi. Uzoq o‘ylag‘andan so‘ng ishning ochilmay qolg‘an qismini eshishni boshqa vaqtga qoldirmoqchi bo‘ldi. Chunki Otabek shuning o‘ziga ham yaxshigina qizarinib, bo‘rtangan edi.

V Fasl. KIROYI KUYAVING SHUNDOG‘ BO‘LSA!

Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli... O‘qug‘uvchi, albatta, bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko‘rimsiz, chirk bosib qorayg‘an, juda ko‘b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvoi – turlik dodi-faryod qiladig‘an, bunda sanalg‘an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg‘anda «sharti ketib, parti qolg‘an» bir darbozaning ostonasidan uch-to‘rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong‘u yo‘lakning nihoyatidagi yorug‘liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo‘lak zindonidan qutiling‘ach bir ulug‘ ariq yoqasig‘a, o‘rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishig‘a qarab soling‘an, uncha maxtarliq bo‘lmasa ham, ammo zamonasining olding‘i binolaridan hisoblang‘an bir ayvon bilan bir uyga ko‘z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo‘sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig‘i qismi – mehmon-

¹Padarona (forscha) – otalarcha.

²Tarahhum (arabcha) – rahm qilish, g‘amxo‘rlik, marhamat.

xona ekanligi onglashilur. Sahnning tun va kun botar jihatlari kichkina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulflang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplab yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham nargisidek usti va bag'ri yopiq – qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa – axtaxonaga¹, chapka yurilsa – birinchi martaba kirganimizdek – ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'lturgan koshinkor vanaqshin chorxari ayvon² bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadig'an ortiqliqlaridandir. Shu chorxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin³ kiyib bir kishi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'lturmaymiz, chunki bu odam o'qug'uchi bilan tanishqan – Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi – ichidan atlas ko'ynak, ustidan odmi xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xush bichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari to'mib turg'an bu xotin qutidorning rafiqasi – Oftob oyim, ikkinchisi – yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyimning onasi Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi – To'ybeka. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib ayvonning chap tarafidagi daricha orqalik uyga kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, par yostiqliq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqliqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'z'g'ib, quyuq jinggila kiprak ostidag'i

¹Axtaxona (*forscha*) – otxona.

²Chorxari ayvon – o'rtadagi bitta ustunga tayanuvchi to'rtta xarili katta kvadrat xona, ayvon.

³Sovsar (*suvzar*) po'stin – qimmatbaho, qalin va yumshoq mo'ynali yirtqich sutemi-zuvchilar oilasining bir turining mo'ynasidan tikilgan po'stin.

timqora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... Qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... To'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg'a aylanganda, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqliqdan olib o'lturdi. Sariq rupoh¹ atlas ko'ynakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi bir oz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'lturgach boshini bir silkitdi-da, ijrig'anib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'z'g'ig'an soch tolalari o'rab olib jonso'z² bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi – Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z tinishka o'xshash og'rig'lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi: «Tinch uxlasin, ortiq urinmasin»,– deb bu kun namozga ham uyg'otdirmag'an edi.

Kumush, kiyinib uydan chiqdi, To'ybeka tomonidan hozirlanib berilgan issig' suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib otasining yonig'a kelib o'lturdi.

Qutidor qizini kuzatdi:

– Tuzikmisan, qizim?

– Yo'q, otajon, boshim hamon og'rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

– Ey-ha, Kumush, hali issig'ing bor,– dedi. – O'zingni teja³, qizim, o'rningni qalin qilib burkanib yot: terlasang, yorisharsan, qizim. To'ybeka, Kumushning choyini oqlab⁴ ber-chi.

Oftob oyim erining so'zini kuchlab tushdi:

– Issig'i bor, yuzi ham qizarib bo'rtib turibdir.

O'zining ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

– Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo'rqitib enka-tenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka⁵ so'zlarni aytib chiqdi...

¹Rupoh (*forscha*: sochiq, ro'molcha) – ipak gazlamaning bir turi.

²Jonso'z (*forscha*: jonni kuydiruvchi, azobkash) – o'ta ta'sirchan, ta'sirli.

³Tejamoq – ehtiyot qilmoq.

⁴Choyni oqlamoq – choyga sut qo'shmoq, sutli choy qilmoq.

⁵Allanuchka – allaqanday.

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo'ydi.

– O'sha harorati g'arizaniki¹ hammasi,– dedi qutidor. – Men bu kun birar hakimdan so'rab qaraychi... Ol, qizim, shu piyodaladagi choyingni ichchi,– dedi va tag'in bir qayta qizini kuzatdi. Choyini ichib bo'lg'andan keyin qutidor fotiha o'qub o'rnidan turdi:

– Men senga aytib qo'yay, Kumush,– dedi turar ekan qutidor Oftob oyimg'a,– bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho'ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalarini ber, tanchaga o'shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

– Bor.

– Bor bo'lsa yaxshi. Bir ozdan so'ng et olib kirguzarman, varaqi² pishirib qo'yingiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo'lmag'anlig'ini bildi.

– Qanaqa mehmon edi?

– Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerdagi uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?

– Uqdim-uqdim.

Kumushbibi otasining so'ziga iltifot qilmadi³. Qutidor do'koniga jo'nag'andan keyin Oftob oyim To'ybekani mehmonxonag'a buyurdi va o'zi xamir qilishg'a o'lturdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, har holda, namozshomgul kabi yopiq edi. Qarshisida o'lturg'an buvisining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalari erinibgina quloq berar va ko'nglini ochish uchun aytilgan qiziq so'zlarga iljayish bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o'zining bir soatcha vaqtini shu ko'yi kechirdi, so'ngra o'rnidan turib kichkina latif oyoqlarig'a otasining yaqindag'ina olib bergan qala kavshini⁴ kiydi va oshxona yumishi bilan qorishib yotqan onasining oldig'a bordi.

Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosqanliqdan bo'yi ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi

¹Harorati g'ariza – isitma kasalligi.

²Varaqi – yupqa yoyilgan varaq-varaqq yog'li xamir ichiga qiyma solib, yog'da pishirilgan taom; somsaning bir turi.

³Iltifot qilmoq – e'tibor qilmoq, e'tibor bermoq

⁴Qala kavsh (kovush) – mahsi bilan kiyiladigan kovush.

onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a bir oz qarab turg'anidan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonning bir chetidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rta ustuniga kelib suyandi. Endi boyag'ig'a qarag'anda bir oz yengillangansumon, jon olg'uchi qora ko'zlari harakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilinqirag'an edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, bir oz qarab turdida, ayvondan yerga tushib yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a ketdi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt quloch chamasi ochiq havoda oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladi-da, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zlari muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'lturgan sohiraning¹ sihriga² musaxxar³ bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'lturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi... Nozik oyoqlar toldilar, shekillik, sadaf⁴ kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkariga kirdi, harakatlari ham bir muncha o'zgargan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

– Yengil tortdingmi, qizim?

– Shukur...

– Endi ortiq urinma, qizim, tinch o'ltur.

Qish kunlari bir tutam, «ha, deguncha» kech bo'ladir. Bu

¹Sohira (forscha) – sehr bilan shug'ulanuvchi qiz.

²Sihr – sehr.

³Musaxxar (arabcha) – bo'ysundirilgan, majbur qilingan, tobe.

⁴Sadaf (arabcha) – marvarid chig'anog'i.

kun ham «ha deguncha»ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to'la-to'kis davom etar edi. To'ybeka ichkari bilan tashqarig'a¹ yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugalayozg'andan keyin To'ybeka o'zining sovub qolg'an oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a o'lturdi.

So'zdan so'z chiqib Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

– Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?

– Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz,– dedi To'ybeka o'ng-u ters osh chaynab,– bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi hammadan yuqorida o'lturadir; hali yigirma ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladigan yigit ekan,– dedi va Kumushka qarab kulib qo'ydi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

– Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybeka senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari² ostidagi sadafdek oq tishlari ko'rinib ketdi ersa-da, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

– Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi.

To'ybeka Kumushning tundlanishini elamadi³:

– Ey... singlim, hali sen bilmaysan,– dedi,– u yigitni bir ko'rgin-da, hu, deb ketabergin... Sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi,– dedi va xaholab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

– Tezroq tegib qoling.

– Koshki edi, tegalsam,– dedi To'ybeka,– men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan teng-lashar eding: «Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan! Xa-xa-xa!...»

To'ybekaning, shuningdek, hangomalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldirsa ham, hozir unga yotishib kelmadi, shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga kirib ketdi. Oftob oyim: «Bachcha-machchadir»,– deb o'ylag'an edi. Shu-

¹Cho'ri xotinlarda erkak kishidan qochish rasmi yo'q edi (muall.).

²Irin – lab, dudoq.

³Elamadi – e'tibor qilmadi.

ning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

– Tashqaridan xabar olingizchi, opa,– dedi Oftob oyim,– choy kerak bo'ldimikin.

To'ybeka nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqib ketdi. Oradan daqiqa vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvonga keldi:

– Tuf-e, qurib ketsin jonim chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbih ag'darib o'lturgan Oysha buvi To'ybekani boshdan-oyog' kuzatib yana ishiga mashg'ul bo'ldi. Oftob oyim iltifotsizgina kulimsirab tanchadan so'radi:

– Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqish?

To'ybeka damini rostlab ustunning tegiga o'lturdi:

– Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqa-nimdan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi, mehmonlarga qarab turg'an ekan.

– Kim balo ekan?

– Qorong'uda yaxshi ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi, boshqami – xudo bilsin, shatir-shutir qildi-da, chiqib ketdi.

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

– Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

– Mehmonimiz o'sha edi,– dedi qutidor,– toshkandlik Yusufbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.

– To'ybekaning maxtag'anicha bormi, o'zi?

– Bor,– dedi qutidor va g'italandi¹,– xudo kishiga o'g'il bersa, shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekaning Otabek to'g'risida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan: – Tenta-gingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa,– dedi.

¹G'italanmoq – jonlanmoq.

VI Fasl. TOSHKAND USTIDA QONLIQ BULUTLAR

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi: «Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilg'an devon beklarini o'ldirgan!»; ikkinchi kun bu xabar tag'i ham boshqacha to'n kiydi: «Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!»

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqiaga hech kim ajabsinmadi va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botirboshisining¹, oftobachisining² – xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmaymiz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadi. Bu xabarni eshitar ekan, yeb turgani og'zida, yutkani bo'g'zida qoldi: bunday o'zboshimchalik orqasidan o'zining ochiq ko'zi, o'tkir zehni orqaliq mudhish, falokatlik manzaralar ko'rar, millatini – xalqini – musulmonini qo'rqunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edi-da, seskanib: «O'zing saqla, tangrim!»– der edi. Bu xabarni eshitkandan so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandi:

– Oq bilan qorani ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo'y-u mustabidlar³ kayfi yo'lida bir-birisining qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahim ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lturar ekan, Hasanali qo'lida bir maktub bilan hujraga kirdi. Maktubni Otabekka uzatib: «Toshkanddan emish, otangizdan bo'lsa kerak»,– dedi. Otabek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

¹ **Botirboshi** – lashkarboshi, qo'shinning qo'mondoni.

² **Oftobachi** – xonlar saroyida xon, amir va uning mehmonlari qo'l yuvayotganda ularga oftoba tutguvchi lavozimli shaxs.

³ **Mustabid** (arabcha: o'z xohishicha ish qiluvchi; zulmkor) – mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan hokim, istibdod egasi.

«Huvalboriy¹ ...ko'zimizning nuri, belimizning quvvati, hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otabekka yetib ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulillah, biz – duogo'y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz – munda Xaq taoloning hifz-i² himoyatida sihat va salomat bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subh-i shom, balki, aladdavom³ rabbulolamindan⁴ rajo⁵ va tamanno⁶ etmaktamiz. Janobi Haq bod fursatlarda⁷, yaqin va sa'id⁸ soatlarda to'kis tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib va ro'zi qilsin, omin yorabbulolamin. Ba'dab⁹ so'zimiz: o'g'lim, Marg'iling'a sihat va salomat yetish maktubingni olib, haq taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkanddan ahvol so'rasang, balki, Marg'iling'a ham eshitilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi. Xazina hisobini olish uchun kelg'an devon beklarini o'ldirib o'rda darbozasiga ochdi, bunga qarshi Qo'qon ham tinch yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kun Kirovchidan¹⁰ besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini¹¹ Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroning tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!

Kechagina qonliq qilichini fuqaro ustida yurguzib turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'lining, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi tuproq ostida hali chirib bitmay turib, bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin etdi¹²: Azizbekni to'zining bir tomchi qoni qolg'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo¹³ ham bor;

¹ **Huvalboriy** (arabcha) – Olloh, parvardigor.

² **Hifz** (arabcha) – saqlash; saqlanish, muhofaza, panoh; esda tutish. **Bu yerda panohi ma'nosi kelgan.**

³ **Aladdavom** (arabcha) – doimo, hamisha, har on, har doim.

⁴ **Rabbul-olamin** (arabcha) – Olloh.

⁵ **Rajo** (arabcha) – umid, orzu; ishonch; iltimos.

⁶ **Tamanno** (arabcha) – tilak, istak, orzu.

⁷ **Bod fursat** (forscha) – tez orada, yaqinda.

⁸ **Sai(*)d** (arabcha) – baxtli, omadli; soz, qulay.

⁹ **Ba'adab** (forscha) – keyingi, endigi, boshqa.

¹⁰ **Kirovchi** – Qurama bilan telov orasidagi katta bir qishloq nomi (muall.).

¹¹ **Qushbegi** – amir va xonlar saroyida huquqi vazirga teng bo'lgan amaldor.

¹² **Yamin etmoq** – qasam ichmoq.

¹³ **Fuzalo** (arabcha) – o'qimishli kishilar, donishmandlar, ziyolilar, fazilat egalari.

xulosa, shaharning har bir sinfidan ham hozir edi. Azizbek o' rda qorovulxonasidan turib fuqarog' a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf¹ bo'lg'unchilarning ko'zlaridan yoshlar oqmoqda edi. O'g'lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg'anlarimni diqqat bilan o'qi.

Azizbek o' rda darbozasig' a osilg' an ikki gavadani ko'rsatib so'radi:

«Fuqaro! Ko'rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog' a mustahiq² bo'ldilar?»

Xalq:

«Bilmaymiz, taqsir».

Azizbekning o'zi javob berdi:

«Bular Musulmon cho'loqni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo'l boshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o'ch uchun o'ldirdim, siz qora chopon og'aynilarning qipchoq qo'lida shahid bo'lg'an qarindoshlaringizning ruhlarini shodlandirmoq uchun o'ldirdim! Yoki bu harakatim adolatdan emasmi, fuqaro!»

Xalq javob berdi:

«Adolat! Xo'b qilg'ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari shunday bo'lmog'i kerak!»

Azizbek maqsadg' a ko'chdi:

«Siz qora choponliqlarg' a xolisona qilg' an bu xizmatimga qarshi, albatta, qipchoqlar qasding' a tusharlar, meni Toshkand hokimligidan azl³ etmakchi va qo'llaridan kelsa hatto o'ldirmakchi bo'lurlar! Siz bu ehtimolga qandog' qaraysizlar?!» Xalq o'zining quyidag'i javobi bilan ko'zni ko'tardi:

«Bir tomchi qonimiz qolg'uncha yo'lingizda jon beramiz! Qipchoqlarda had bo'lg'aymiki⁴, biz tirik turg'an joyda sizning bir tola mo'yingizni xam qilsinlar!» Azizbek xalqqa tashakkur aytib yarasini yordi:

«Rahmat, fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhammad qushbegi qo'l ostida Toshkand ustiga harakat boshlag'an emish-

lar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz kerakmi, yo'qmi fuqaro?!»

Xalq:

«Kerak, albatta, kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, bu kundan boshlab qo'rg'onlarni tuzata beramiz!»

Azizbek:

«Rahmat, fuqaro! Orqamda sizningdek fuqarom turg'anda menga hech bir qayg'u yo'qdir!» Xalq:

«Siz omon bo'lib osoyish o'ltirsangiz, qipchoqqa yo'l bermaymiz, taqsir! Qo'rg'on tuzatishka fотиha beringiz, taqsir!»

Azizbek fотиha berdi. Xalq urush hozirlig'ig' a kirishdi. Ana, o'g'lim, bizning xalqning holiga yig'lashni ham bilmaysan, kullishni ham! Har holda Toshkand ustiga yana qonliq bulutlar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchlanar: bu bir xudog'ag' ina ma'lumdir. Boshqa so'zlardan ham ortiqroq esingga shuni solib o'tayki, siyosat to'g'rilarida o'ylanibroq so'zla!

Azizbekning sabablari bilan talaf¹ bo'lgan jonlarni hamisha ko'z oldingda tut! Sen bilan manim ko'ngillarimizdagi yaratg' uchig'ag' ina ma'lum bo'lib, ammo Farg'onada meni Azizbekning sherikidir, deb o'ylashlari va seni bir fitnachining o'g'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq emasdir, shu jihatlarni mulohaza qilib oyog' bos! Bu tinchsizlik vaqtida sen bilan manim hayotimizning tahluka ostida bo'lg'anlig'ini unutma! Shuni ham aytib qo'yayki, bu tinchliksiz bosilmag'uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo'lsam) o'zim xabar yuborurman. Munda barcha yor-u do'st salomat, mendan Hasanliga salom ayt!

Addo² otang Yusufbek hoji. Toshkand, 27-dalv oyida 1264-yilda yozildi».

Otabek maktubni tugatib, tushunmay o'tkan jumlarini qayta ko'zdan kechirar ekan, Azizbek voqiasi ustiga kelganda ixtiyorsiz «tulki» deb yubordi.

«...bosilmag'uncha Toshkandka kelmasliging maslahatdir!» – bu jumlaning o'qug'anda, – undog' bo'lsa, sira tinchi-mangiz, – dedi-da, yovoshg' ina iljayib qo'ydi...

¹ **Musharraf** (arabcha) – sharaf topgan, sharfli; hurmatli, muhtaram; aziz.

² **Mustahiq** (arabcha) – munosib, loyiq; to'lanishi shart bo'lgan.

³ **Azl** (arabcha) – bo'shatish, chetlatish: azl qilmoq (etmoq) – bekor qilmoq, chetlatmoq, bo'shatmoq (ishdan, mansabdandan).

⁴ **Had bo'lmoq** (forscha) – jur'at qilmoq.

¹ **Talaf** (arabcha) – zarar, ziyon; buzilish, shikastlanish; halokat; yo'q bo'lish, halok, nobud bo'lish.

² **Addoiy** (arabcha) – da'vat etuvchi; duo qiluvchi, yaxshilik tilovchi (maktub oxirida imzodan oldin ishlatiladigan so'z).

Ziyo shohichi yana tushuna olmadi. To'g'risi ham Hasanaling bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki Hasanali Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'linmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardak odamlarga favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib oxirda so'radi:

– Majburiyatingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

– Majburiyatimni eshitsangiz, balki, ishonmassiz.

– Xo'sh.

– O'zingizga ma'lumki,– dedi tuzuklanib Hasanali,– Marg'ilon kelganimizga yigirma besh kun, bir oylar, chamasi, fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

– Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?

– To'g'ri aytasiz,– dedi Hasanali,– ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

– Xo'sh, dardi?

– Muhabbat.

– Muhabbat?

– Muhabbat! – deb takrorladi Hasanali. – Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

– Kimga muhabbat qo'yg'an, xabaringiz bo'ldimi?

– Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.

– Ha, ha-a! – deb yubordi Ziyo aka va bir oz o'ylang'andan keyin so'radi,– buni siz aniq bilasizmi?

– Aniq bilaman.

– O'zi aytdimi?

– O'zi aytmasa ham, shunga yaqinlashtirdi.

– Otabek qizni qayerda ko'rgan?

– Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanaling kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi onglashildi ersa-da, yana shunday bo'lsa ham so'radi:

– Endi nima qilmoqchisiz?

– Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shundandir,– dedi Hasanali. – Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va

nima kengashlar berasiz, albatta, shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizimatingizga keldim.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan-oyoq hikoyani so'zlab chiqdi.

– Nozik gap,– dedi oxirda Ziyo aka,– agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysak, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

– Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'ridda ko'b o'yladim. Xafa bo'lsa, nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsa. Shuning bilan birga Yusufbek hoji ham unchalik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men qutidor ko'nadimi, yo'qmi deb, bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

– Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik,– dedi,– ammo qutidorning Otabekka qarashini yaxshi bilsam ham, o'rtada yirog'liq masalasi bor... Qizimni musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

– Menimcha, qutidorning oldidan bir yo'li o'tilsin,– dedi Hasanali,– agarda ko'nib xo'b desa-ku, xayr, ko'nmagan taqdir-da bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora shuning bilan ko'ngli sovib tushsa. – Hasanaling bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

– Bo'lmasa, qutidornikiga qachon borilsin, deysiz?

– Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

– Hozir boramiz,– dedi,– biz ham umrda bir sovchiliq qilayliq. – Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasanali undan so'radi:

– Manim ham birga borg'ananim ma'qulmi yoki yolg'iz o'zingiz?

Ziyo aka qo'l silkiib:

– Sizning borishingizdan zarar yo'q,– dedi.

VIII Fasl. QUTLUG' BO'LSIN!

...Ziyo shohichining kulib aytgan so'zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so'ramoqdan iymanar edi.

– Olovni qo'yaturib, qudalarga dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so'ng qutidor tanchaga olov qalashni qo'yib dasturxon buyurish uchun ichkariga

qo'zg'aldi. Uning ketidan Hasanali: «Taqdir bitkan bo'lsin-da»,— deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: «Inshooloh, bitar, shundog' yigitni kuyavlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamg'a sanamaymiz»,— dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma'noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa Ziyo akaning og'zini poylab, ko'ngli chaqirilmag'an mehmonlardan tushunmog'i qiyin bo'lg'an bir ma'noni sezmaqda edi. Oradagi so'zsizlik uzoqqa cho'zilabergach, qutidor Hasanalidan so'radi:

– Bek salomatmi?

Ziyo aka so'z o'nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishiga ishorat qildi va o'zi javob berdi:

– Bizning sizga chaqirilmag'an mehmon bo'lishimiz ham Otabekning sog'lig'i uchundir. Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadi va shuning uchun qaytalab so'radi:

– Otabek sog'mi?

– Bu kungacha Otabek salomat,— dedi Ziyo aka salmoqlab,— ammo bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda qolg'ang'a o'xshaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

– Tushunolmadim...

– Ya'ni Otabek bu kungacha salomat,— dedi Ziyo aka yana.

– Ammo mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda...

– Menim qo'limda?

– Sizning ixtiyoringizda.

– Otabek kabi bir yigitning sog'lig'i har bir aqlli kishi uchun maqsad bo'lsa ham,— dedi taajjub bilan qutidor,— lekin so'zingizning shunisi qiziqdirkim, bir yigitning sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadi:

– Ajablanmangiz, o'rtoq,— dedi,— bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyoringizda, bu o'yin emas – to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik sezdi. Ziyo aka To'ybekaning yozgan dasturxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq onglatmoqchi bo'ldi:

– Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'la-

dirg'an bir durri bebahodir,— dedi Ziyo aka.— Qadrdongiz Yusufbek hojining o'g'li Otabek – bir necha kunlardan buyon pinhoni bir dard bilan og'rir edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardin yashiradir. Shundog' qilib xo'jasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shari'at ishiga sharm yo'q, deydirlar, o'rtoq, agarchi siz bilan menga bir muncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradirda, bir kimsaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib, ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga¹ ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana bir muncha gaplarni qo'shib chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ng'aysizlangan edi. Qutidorgina emas, sovchilar ham o'ng'aysizlangan edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari ham tushunarlar va shuning uchun ittifoq qilgandek chuqur bir sukutka ketgan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lgan bo'lsa ham nima uchundir qutidor yana o'zini tag'ofilga² solib so'radi:

– U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o'ziga beriladigan shu savolni kutib turg'an edi.

– Sizning karimangiz,— dedi.

Qutidor o'zining joysiz savolidan o'kinib yerga qaradi. O'rtada tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

– Biz, o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga orzug'ulik bir o'g'ul hadiya etkanimizdek, inshoolloh³, qaytishimizda ham Otabek uchun mujassamai⁴ iffat⁵ bo'lg'an bir rafiq

¹ Afifa – pokiza, toza, iffatli qiz.

² Tag'ofil (arabcha) – o'zini e'tiborsiz, beg'amlikka solish; bilib bilmaslikka olish.

³ Inshoollo(h) (arabcha) – Xudo xohlasa, xudoga xush kelsa (bu yerda shu ma'noda kelgan); 2) yaxshi istak bildirish uchun qo'llanadigan va xudoyo, ilohim kabi ma'nolarda keladigan duo iborasi.

⁴ Mujassam (arabcha) – mukammal, to'la-to'kis

⁵ Iffat (arabcha) – pokizalik; yaxshi xislat; tiyilish, vijdoniy poklik; nomus, hayo.

tuhfa qilarmiz.

Bu soʻzdan keyin Hasanalining yuragi bezillay boshladi. Chunki shu daqiqada qutidor ogʻzidan yo rad va yo qabul javobi eshitar edi. Ikkinchi tomondan, kutilmagan bu sovchiliqqa ishonishnida, ishonmasnida bilmay shoshib oʻlturgan qutidor ham oʻzining ogʻzigʻa tikilib turgʻuchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

– Otabek kabi bir yigitni oʻgʻul qilish sharafiga noil¹ boʻla olsam oʻzimni eng baxtlik otalardan sanar edim,– dedi nihoyat qutidor,– ammo bu toʻgʻridagi hamma ixtiyor oʻz qoʻlimda boʻlmay orada koʻkrak suti berib oʻsdirgʻan xotin ham bor... Bu ish uchun yolgʻiz oʻzim qabul javobi bersamda, onasi bir chekkada qoldirilsa, ehtimol, puxta ish qilmagʻan boʻlarmiz. Agar maslahat koʻrsalaringiz bu toʻgʻrida uning bilan kengashib koʻrar edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos maʼnolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

– Bu ot savdosi emas, umr savdosi, birodar,– dedi Ziyo aka,– yangamiz bilan kengashingiz, Otabek va otasi toʻgʻrilarida bilganlaringizni soʻzlangiz, shundan keyin xoʻb oʻylashib bizga javob beringiz.

Shu gapdan keyin qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uxlashqa yotqan edi. Toʻybeka boʻlsa oʻzining oʻchoq boshi yonidagʻi uychasini titratib xurрак otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda oʻzini kutib oʻlturgan Oftob oyimgʻa dedi:

– Shamni olib kir-chi oldimga.

Uy jihozga gʻoyatda boy, goʻyo muzaxona² tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplangʻan koʻrpalar, taxmon toqchalarigʻa uyilgan par yostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar³: kosalar, koʻzalar, chinni choydisherlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va qilichlar, qalqon va siparlar⁴, dorga solingʻan turlik-turlik er va xotin kiyimlari: poʻstin, chakmon va boshqalar,

¹ Noil boʻlmoq – erishmoq, yetishmoq, muyassar boʻlmoq.

² Muzaxona – muzey.

³ Xitoyi jononlar – xitoydan keltirilgan narsalar.

⁴ Sipar (forscha) – qalqon; toʻsiq, gʻov. Qalqon, sovt; oʻq, nayza, qilich va shu kabi qurollar zarbidan saqlanish uchun qoʻllangan doira yoki biror boshqa shakldagi qadimiy aslaha; qalqonning bir turi.

qip-qizil gilam va shohi koʻrpachalar kishi koʻzini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib ogʻzini poylagʻan Oftob oyimgʻa qutidor bir iljayib qoʻydi-da:

– Xotin, sen hali eshikdagi sovchilardan xabarsizdiansan?– dedi.

Oftob oyim erining «sovchi» xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar jamoasi yogʻilib yotqanliqdan bu sovchilar ham oʻshalarning birisidir, deb oʻylagʻan edi:

– Xayrlik boʻlsin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qoʻydi:

– Ziyo shohichi, tagʻin senga nomaʼlum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorgʻa boshqacharoq oʻzgarish berganlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

– Kim uchun kelganlar?

– Bundan oʻn besh kunlar ilgari biz bir toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilgʻan edik, balki, esingdadir?

– Esimda bor, Toʻybekka maxtab kirgan yigit.

– Oʻlma, xotin,– dedi qutidor,– ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu soʻzdan Oftob oyim bezongʻlab tushti va eriga qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

– Musofir-ku?

Oftob oyimning bu soʻzi bilan qutidor bosh qashib oldi va umidsiz bir tovushda:

– Men ham shunisiga hayron boʻlib qoldim,– dedi. – Yoʻqsa, oʻzi ayni biz qidirgʻan, har toʻgʻrida ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining raʼyi va xohishini, umuman butun shaxsini ehtirom qilgʻuchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirgʻi raʼyini garchi oʻz tilagiga busbutun zid topsa ham yolgʻiz «musofirlik» masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchiliklar topib asoslik suratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozgʻan yuragiga sovuq suv sepmakchi boʻldi:

– Oʻzi qanday kishining oʻgʻli, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli oʻzi uchun zararli boʻlib chiqdi. Chunki qutidor, Yusufbek hojining qanday kishi boʻlgʻanligʻini,

bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: «Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risiga ko'chkanda, bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir»,— deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

– Uylanganmi, yo'qmi?

– Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

– Yoshi nechalarda bor?

– Ko'b bo'lsa, yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

– Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkandan qiz topilmag'anmi?

– Topilsa ham, yoqtirmas ekan,— dedi qutidor va o'ngg'ay-siz holatda voqiani shipshitib chiqdi. Masalaning bu yanglig' boshlanishiga va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagina dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanini onlag' an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kimsa ekanini ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda «musofirlik» masalasi turar; bir necha yillardan beri muvofiq kuyav izlay-izlay nihoyat Toshkandlik bir musofirga berish xo'rliq'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

– Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rqrar, ammo – «musofir» masalasiga jon-u dildan qarshi edi.

– Siz muvofiq ko'rgan bir ishqa qarshi tushib, ra'yingizni qaytaraolmayman,— dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim,— chunki nima bo'lg'anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir. Men, albatta, ko'zingizning oq-u qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'lmag'ur kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham, biroq qarshilig'im shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan birga olib ketar va siz bilan meni yolg'iz bolamizdan ayirar... Bunga qol-g'anda sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'anga o'xshadingiz, jonim.

– So'zlaring to'g'ri, xotin,— dedi o'ylab qutidor,— lekin taq-dir bitkandanmi, nimadan bo'lsa ham bu yigitka qarshi ko'nglim jizillab turadir. Bu fikrim senga ma'qul tushadimi, yo'qmi, har holda biz endi uzoq o'ylashib o'turmayliqda, o'z xohishimizcha qilib javob beraylik: masalan, sovcilarg'a rizolig'imizni bildirib, ammo Kumushni Marg'ilondan olib ketmaslikni shart qilaylik. Agar shartimizni qabul qilsalar, yolg'iz bolamiz ikki bo'lib – ayni bizning muddaomiz. Yo'q, qabul qilmasalar ul vaqtda kinalari o'zlaridan bo'lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

– Musofirlik'i?

– Biz ta'nani kuyav qilmaymiz¹,— dedi qutidor,— bizga chin yigit kerak, xalq «musofirga berdi» deb so'z qilsa, qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqagan edi, shuning uchun tilar-tilamas «o'zingiz bilasiz» javobini berdi. Javobni olib qutidor sovcilar oldig'a chiqdi va ma'lum shartni ularga e'lon qildi. Bu shartni Otabek ismidan Ziyo shohichi qabul etib qutidorni Otabekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikladi va shu takallufsiz² sovcilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uvalik-juvalik bo'lishlarig'a duo qiling'ach sovcilarg'a zarrin to'nlar kiydirildi. Hasanali qutidorga o'zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so'z oralarida uni duolar bilan g'arq etmakda edi.

– To'nlar muborak bo'lsin!

– Sizga kuyav o'g'ul muborak bo'lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

– Qutlug' bo'lsin! – dedi.

IX Fasl. QARSHILASH

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning kekxa ko'zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg'an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo'sun bilan bekka bildirish yo'llarini o'ylar edi. Bu favqulodda so'yinch xabarni bekning qaysi yo'sunda qarshilashini o'ylar edi. Bu xabarni eshitish bilan Otabekda ko'riladigan o'zgarishlarni, hollarni, harakatlarni...

¹ Biz ta'nani kuyav qilmaymiz – biz kuyov tufayli ta'na-yu malomatga qolishni xohlamaymiz.

² Takalluf (arabcha) – sun'iylik, soxtalik; serhashamlik, jimjimadorlik; iymanish, tortinish. Hurmat-ehtirov va e'zoz-ikrom bilan qilingan muomala, mulozamat. Bu yerda ortiqcha serhashamsiz, su'niylik, soxtalik ma'nolarida kelgan.

barchasini birma-bir ko'nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitgach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni ko'chalarda, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yurganini ko'rar edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zlari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: «Ota, men sizning bu qilg'an yaxshilig'ingizni sira unutmaman»,– deb minnatdorlik qilg'andek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: «Bechora. Suyganing to'g'risida o'ylay-o'ylay boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadiringandirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydirg'andirsan. Qayg'irma, begim. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uliy kechalarining eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tunlarningning arafasidir, begim».

Hasanalining ko'zlari tag'in uyquga ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'rkam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab iljayishar edilar: «Bizning chin otamizsiz» degandek bo'lar edilar. Hasanalining yana uyqusi qochar edi. Yoshim oltmish to'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmadi... Dunyodan charog'chisiz¹ boraman... Darvoqi', Otabek menga o'g'uliy qilmasmi, xotini menga qiz bo'lmasmi, ularning bolalari meni «bobo» deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezlarimda: «Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi», deb yodlasalar, yaxshilik bilan eslasalar, yetar menga shu».

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondirishg'acha sabr chidamas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'ltug'ida bir narsa bilan kirib bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdagi sukut, xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi.

Hasanali:

– Endi muborak bo'lsin sizga,– dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'ltug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

– Bu qanday chopon?– deb so'radi bek.

¹Charog'chi (chiroqchi) – uy-xonadon chirog'ini yoqib, uning an'alarini davom ettiruvchi, ota-ona xotirasini saqlovchi avlod.

– Muborak bo'lsin, dedim-ku.

– Nima muborak bo'lsin?

– Sizga iffatlik va sevimlik rafiqa bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko'zlari qinidan chiqar darajaga yetdi. G'ayriixtiyoriy qo'zg'alib o'lturgandan keyin so'radi:

– Bu nima degan so'zingiz?

– Nima deganimni so'ramangiz va deganimga ishonaberingiz,– dedi kulib Hasanali,– men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... Ya'ni qutidorning qizig'a sizning uchun unashib keldik. Otabek gangib shoshib so'radi:

– Qaysi qizig'a unashib keldingiz?

– Qutidorning yolg'iz qizig'a,– dedi Hasanali,– bundan xotirjam bo'lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabki choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hali to'y kengashlarini qilamiz.

Otabek tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bor edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so'yinchini ham oshkor qilmadi...

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

– Bir kechada hammaning tushiga «to'y» kirib chiqq'an.

To'y uchun yangi ko'rpalar qoplamoqchi bo'ladilar, par to'shaklar olmoqchi bo'ladilar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog'i ham bahs qilinadir. Oftob oyim eriga oltin kamar olmoqqa buyuradir... Tavba, demak chora yo'q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlarini erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlari bormi?

– Ularning qizlari yolg'iz, demak, Kumush erga beriladir...

Tushunarlik gap emas:

– Erga kim tegadir?

– Kumush.

– Kumushbibi kuyavni yoqtiradirmi, yo'qmi? Bu to'g'rida uning fikrini bilish kerak emasmi?

– So'zlash ham kerak emas, bildirish ham.

– Nega?

– Chunki odat shul! Kumush ota-ona yoqtirg'an kishiga rozi bo'lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo'lg'anlig'ini To'ybekaning shu so'zlaridan so'ng payqab oldi:

– Mana, bekachim,– dedi kulib To'ybeka. – To'ybeka opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsilamrda¹ karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko'ngliga oldimi, darrav farishtalar «omin!» deydirlar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig'landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o'shanga berdilar... Endi mundan keyin To'ybeka opangg'a ixlos qo'y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko'zlari jiq yoshg'a to'lib, kipraklari yosh bilan belandilar.

– Yig'lama, bekachim,– dedi To'ybeka,– biz bilamiz sizning ko'z yoshlaringizning nimaga ekanin: erlar so'yinganda kulsalar, sizga o'xshash qizlar yig'laydirlar; sizning yig'lag'aningiz – quvong'aningiz... Meni erga berganlarida senga o'xshash men ham yig'lag'an edim, ammo ichimdan nikoh kunining tezroq kelishini kuta-kuta o'lgan edim.

– Toqatim tugadi, opa,– dedi Kumush,– ortiq so'zlamangiz.

– So'zlamayman,– dedi To'ybeka,– lekin sirasini so'zlayman... Oh, ko'rsang edi bir kuyavni. Qanday chiroylik, qanday aqllik ekanini bilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to'g'ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo'q. Kumushbibi ortiq chidalmadi, qo'rqunch bir tovush bilan hayqirdi:

– Oh, o'laman, ko'b so'zlama!

Kumushning bu tovshiga Oftob oyim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar:

– Nima bo'ldi, nima bo'ldi?

Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila boshini sandalning ko'rpasiga burkab, yotib oldi. To'ybeka juda qo'rqan edi:

– Qallig'i to'g'risida so'z ochqan edim, men bilan urishdi.

Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi:

– Sen aqlsiz o'lgur, Kumushni uyaltirg'ansan! Tinch yursang, seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

¹Nafsilamr (arabcha: haqiqatda) – haqiqatga mos; to'g'ri, rost.

Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'anga yo'ydilar-da, yana uyga kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yi burkanib yotdi. So'ngra o'rnidan turib tashqari havliga qarab ketdi. Ko'b yig'lag'anliqdan ko'zlari qizarg'an, qovoqlari shishkan, yuzlar bo'rtkan edi. Ammo bu o'zgarishlar uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay, balki o'n qayta oshirg'an edilar. Tashqarig'a chiqq'andan keyin ayvonning tumshug'iga kelib o'lturdi va o'ng qo'lining kaftiga yuzini olib fikrga toldi. Shu holda uzoq qoldi. Shundan keyin ul qo'lini yuzidan bo'shatdi-da, entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kutgandek tevaragiga qarab qo'ydi...

– Ariq bo'yi, sirlik ariq bo'yi.

Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar. Ul ariq bo'yig'a yetkach, ma'lum o'ringa sakrab o'tdi-da, cho'nqaydi. Bir hovuch suv olib yuzidan to'kib tushirdi va ohistagina yo'lak tomong'a qarab olg'andan keyin suvning oqishig'a ko'zini tikdi. Kumushning dardini hech kim bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu ariq bo'yi tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo'yi unga nimalarnidir so'zlar, undan nimalarnidir tinglar, bunga chetdan hech kim voqif bo'la olmaydir-da, bo'lmog'i ham mumkin emas.

Ko'zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas – qaytalab-qaytalab yuvdi. Boyag'i achchig'idan bir muncha tinchlanib, ko'z qizilliqdari ketkan holda bitta-bitta bosib ichkariga qaytdi.

X Fasl. TO'Y. QIZLAR MAJLISI

Qutidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuuq, suyuq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo'sha sozandalar dutor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va amsoli sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To'y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qum-tuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q: havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni

yeb o'lturadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xoxo-lab dunyoni buzadi – xullas, bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tusi bir oz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham, juda kalav-lagan, ba'zan qiladiring'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga¹ kirib qolg'ani ko'rila-dir. To'yga kelgan xotinlarning: «To'ylar muborak, kuyav, o'g'ul muborak!»– deb so'rashlarig'a ham ishonchsiz bir ohang-da: «Qutlug' bo'lsin»,– deydir.

Oftob oyim donxonaning² eshigidan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan³ chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin donxonag'a kirdi. Xotin ham ichka-riga kirgach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliy bir boqish bilan xoting'a qaradi.

– Nega qayg'uliy ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

– Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham, yorimaydir-da, egachi,– dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

– Nega?

– Qizim to'g'risidan...

– Qizingga nima bo'ldi?

– Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun,– dedi Oftob oyim,– shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham: sababini so'rasam, sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur, yal-nib, yalpog'lanib arang hammomga yubordiq.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

– Nima balo, kuyaving ko'rksizmi?

– O'zim ko'rmadim,– dedi Oftob oyim,– ammo ko'rguchi-larning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz ko'rkam, tengsiz aqli

¹Tavanxona – to'y va ziyofatlarda mehmonlarga patnis tuzaladigan, sovg'a-salomlar, to'yonalar, tavanlar qabul qilib olinadigan xona.

²Donxona – don-dun, ozuqa saqlanadigan maxsus xona, don ombori; g'allaxona.

³Duvur – olomon; shovqin-suron.

bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.

– Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bilmay-dirmi?

– Biladir,– dedi oyim, uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitgusi kelmay, qaytag'a yig'isinig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bundan qanday sir borlig'iga aqli yetmadi. Oftob oyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi:

– Qayg'irma, Oftob,– dedi,– kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildiqda qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz.

– Oh, opajon,– dedi umidsizcha oyim,– manim bunga ko'nglim chopmaydir.

– Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilganlarini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma, Oftob.

– Ilohi, shunday bo'lsin-da.

– Bo'ladi-bo'ladi,– dedi kulib xotin,– shoshmachi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa, menga nima berar eding?

– Sizga bosh-oyog' kiyim.

– So'zingdan qaytma, Oftob. Pechakguldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, xudo ko'rsatsa. Bor, o'ynab-kulib mehmonlaringni kut!..

Shundan keyin ikkavi donxonadan chiqib xotinlar orasig'a kirdi.

Qizlar majlisi – gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Bu uyda – Kumushbibining tog'asining uyida – qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyga o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anlar, yig'ilish-dan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar. Bu uzatish majlisini jonlik, ruhlik o'tkazmak uchun barcha qizlar o'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, fayqulodda yasanib, husn olamini

yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz, hozirdanoq aytib qo'yish mumkinki, albatta, esingiz chiqib ketar:

– Bu gulmi, ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqang' i bir-biravidan o'toq¹ malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari – barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbibigina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kimdir, oradan bittasi: «Kelishdi!»– deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... Boshdag'i oq shohi ro'ymol, ichdagi oq shohi ko'ynak, ustdagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra² yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarga topshirdilar:

– Mana Kumushbibi – sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar. Yangalar Kumushni qizlarga topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarga g'agina xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ongqan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar:

– Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarga bergan javobi eshitar-eshitilmaslik edi:

– Qutlug'...

¹O'toq – biror xislati bilan boshqalardan o'tadigan, yuqori turadigan; afzal, a'lo.

²Nuqra – kumush.

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragiga o'tturishib olg'andan keyin orag'a nima uchundir bir jimjitlik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisdan bir xil ma'yusiyat¹. Qizlar nimani o'yaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga noma'lum bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar, buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunoslik² uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldanda ajratadurg'an bo'lsa, boyag'idek esankirab, mutaraddid³ qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar isidagi bir gul va yulduzlar orasidagi to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjitlik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi:

– Biz nima uchun yig'ildiq-da, nimaga yer chizishib o'lturamiz! – dedi. – Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbibi qo'shilishi:

– Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! – dedi,– baribir bu gap hammamizning ham boshimizda bor! Tur, Savra! Havlig'a olov yoqib, childirmani qizit! Anorgul, sen dutoringni ol! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang, kulib o'lturing. Baribir ertaga joysiz⁴ chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz!– dedi-da, majlisni ostust kuldirib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kulgulikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari bir oz ko'rinib qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo'lidagi dutor «O'rtoqlar» kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlarga qistatib o'lturmay o'rnidan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi. Dutor yonig'a childirmaning

¹Ma'yusiyat – ma'yuslik.

²Zarshunoslik (q) – tillani biluvchilik, o'rganuvchilik, oltin bilan bog'liq soha.

³Mutaraddid, taraddud (arabcha: biror qarorga kelolmay turish, ikkilanish; qatiyatsizlik) – biror ishni, maqsadni amalga oshirish uchun ko'riladigan tayyorlik, bajariladigan xatti-harakat.

⁴Joysiz – o'rinsiz, noo'rin.

chertmagi¹ kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi. Chapaklar ham ko'tarildi. O'yin qizib borar edi, uning daricha eshiklari beklanib toqchalarg'a sham yoqilg'andan so'ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o'ynashib yong'an sham nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo'ymoqda, majlis ersa «Alif Laylo» hikoyalaridagi «parilar» bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor «Ifor» kuyini chalib, childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi. O'yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gul-sinbibi yo'rg'alay ketdi. Dutor ko'ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gul-sin qizning yo'rg'alashi borliq a'zoni zirillatadir. Bazm juda qiziq, juda ko'ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so'yinib quvonadir, deb o'ylanmasin, chunki vujudi qizlar bazmi ichida bo'lsa ham xayoli allaqayoqlarda uchib yurgandek, ko'zlari o'ynag'uchi qizlarda bo'lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko'rgandek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytganda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o'rnini emas, aza joyini tutqandek...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so'ng qizlar charchadilarda, o'yinni to'xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dutor bilan qo'shiqqa o'turdilar. Gulsin o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan «Yig'larman» kuyidan boshladi:

*O'rtoqlarim, qo'lg'a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!*

Ikkinchi qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo'shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga, qon tomirlarig'a ajoyib bir o'zgarish bergan edilar. Shu choqqacha mo'ltayib, xayol ichida sho'ng'ib o'lturg'an Kumush-bibi bir seskandi-da, qo'shiqchi qizlarga qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o'tdilar:

*Bir ko'rinib yag'mo² qilg'an ko'nglimni,
Qaytib yana ko'ralsam norimni!*

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko'zi jiq yoshga to'lg'an edi.

Uchunchiga o'tdilar:

¹Chertmak – barmoq bilan chertib berilgan zarb.

²Yag'mo – talon-toroj, buzg'unlik.

*Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'q-u borimni!*

To'rtinchi:

*Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan oh-u zorimni!
Kumush toqatsizlang'an edi...*

Beshinchi:

*Chindin ayting, o'rtoqlarim, menga siz,
Qayta boshdan ko'rarmanni yorimni?*

Keyingi:

*Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!*

Bu keyingi baytka quloq solg'uchi qolmadi. Chunki yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim taajjubda, har kimning ko'zi, qulog'i shunda edi.

– Nima bo'ldi, Kumush?

– Nega yig'laysiz, Kumush opa?

– Birar joying og'riydirmi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'lg'an qizlarga ko'zini ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qilib qo'ydi va tez-tez cho'ntagidan ro'ymolini olib ko'z yoshisini quritdi.

– Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

– O'zim... – dedi.

– Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! – dedi Gulsin, – men shunday erni topib teksam, boshim ko'kka yetar edi!

Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juda xafa ko'ringanlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'ya turib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar.

Gulsin kuyav ro'lini o'ynar, Xonimbibi Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlarga to'yxonadan oshlar, tavanlar kelib tortildi. Oshdan keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar.

Qizlarning: «Yo‘q, biz Kumushbibini sizlarga bermaymiz!»— deb o‘ynab aytgan so‘zlari Kumushbibiga chindek bo‘lib eshitilar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko‘mak so‘rag‘andek qizlarga termulib qarar edi. Shu yo‘sun qizlar o‘zlarining bir o‘rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

XI Fasl. KUTILMAGAN BAXT

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo‘ldi.

Domlaning: «Sizkim, Kumushbibi Mirzakarim qizi, o‘zingizni toshkandlik, musulmon Otabek Yusufbek hoji o‘g‘liga bag‘ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo‘ldosh o‘g‘liga topshirdingizmi?»— degan so‘rog‘i olti, yetti qaytarilg‘andan keyin, shunda ham yangalar qistog‘i ostida arang uning rizolig‘i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning havlisi to‘rt ko‘z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne‘matlar hozirlanib, bular ham kuyavning intizorida turadirlar. Nihoyat, soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o‘ttiz chog‘liq yosh yigitlar – Rahmatning o‘rtoqlari, ular orasida Otabek – kuyav ko‘rindi: boshida simobi¹ shohi salla, ustidan qora movut sirilgan sovsar po‘stin, ichida o‘zining Shamayda tiktirgani osmonirang movut² kamzul, movut shim: oyog‘ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo‘li bilan tikilgan shohi qiyig‘³... Yuzlar qizil, og‘iz irpaygan, ko‘zlar o‘ynab allakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo‘lsalar ham jo‘rttaga kuyav ko‘rish uchun o‘lturg‘an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: «Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chakki chakki-ga tushmapti, olma-yu anor»,— deyishdilar. Tomda kuyav kutib o‘lturg‘an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig‘a tushdi-da: «Oftob, darrav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko‘zdan o‘zi asrasin!»— dedi. Qutidor eshik ostida qo‘l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko‘z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o‘zicha kulimsirab qo‘yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko‘rkam siymo va og‘ir

¹Simobi(y) (forscha: simobday, simobga o‘xshash) – simob rangidagi, kumushrang; kumushsimon oq yaltiroq.

²Movut – o‘ng tomoni silliq. jun yoki yarmi jun mato; sukno.

³Qiyig‘ (qiyiq) – odatda belga bog‘lash uchun atrofiga gul tikilgan to‘rtburchak mato; belbog‘, qiyiqcha.

tabiatlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag‘in bir necha kishilar o‘lturadilar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig‘a kelturib to‘xtatqandan keyin Otabek vakili bo‘lg‘an Ziyo shohichi bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko‘b tortishqandan so‘ng quyidag‘i mablag‘lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va‘dasi bilan Marg‘ilondan o‘radek bir havli, sog‘ish uchun sigir, asbobi ro‘zg‘or... Bunga Otabek ham o‘z rizolig‘ini bildiradir. Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o‘qulg‘an hamd¹, salovot² va boshqalardan so‘ng xutba³ eng nozik bir o‘ringa kelib to‘xtaydir:

«Sizkim Otabek Yusufbek hoji o‘g‘li Kumushbibi Mirzakarim qizini o‘zingizga shar‘iy xotinliqqa qabul qilasizmi?» – fors tilida so‘ralg‘an bu savol Otabekning kulgusini qistatib, ko‘nglidan kechiradir:

– Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so‘roqdayoq: «Uchib, qo‘nib qabul qilamiz»,— deb javob bermakchi bo‘lsa ham, biroq xalqning: «O‘lib turg‘an ekan»,— deb qiladigan ta‘nasidan cho‘chib, javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridagi «siz kim falonchi...» jumlasini domla tarafidan takrorlanadir. Kuyavlarga uchunchi so‘roqda javob berish odat hukmida bo‘lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir. Go‘yo uchinchi so‘roq o‘rnig‘a: «Endi olmas ekansiz Kumushbibini...»,— deb majlis buziladig‘andek seziladir-da, hamma tovshini qo‘yib, barchag‘a eshitdirib: «Qabul qildik!» – deb yuboradir.

Domla alhamdulillah, alhamdulillah... bilan nikohni tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig‘a duo boshlanadir, hamma duog‘a qo‘l ko‘tarib, hatto tomdag‘i tomoshachi xotinlarga‘acha «omin»ga ko‘maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir. Yigitlar kuyavni mehmonxonag‘a olib kiradirlar, ziyofat boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag‘a bo‘lsin to‘zim bo‘lmag‘an bir vaqtda bir necha soatlarga qarab cho‘zilg‘an bu tomoq majlisi

¹Hamd (arabcha: maqto‘v, madh, ulug‘lash; shukur, tashakkur) – xudo, payg‘ambar va xalifalar, shohlar sha‘niga aytiladigan maqto‘v, she‘r, madhiya.

²Salavot (arabcha: «salot» so‘zining ko‘plik shakli) – Olloh tomonidan bandalarning gunohlaridan o‘tish; kechirish, kechirim.

³Xutba (arabcha: va‘z, nutq; pand-nasihat) – nikolash vaqtida o‘qiladigan duo.

bilan, albatta, ul yaxshi chiqisha olmaydir. Xuftanga yaqin bana'ji¹ bir ishtiho bilan yeyilib bo'shatilgan lagan, tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi. Bizningcha, bir yarim soat; Otabekcha, allaqancha yil hisoblangan bir fursat o'tib, nihoyat, yangalar kuyav so'radilar. Ikki yoshg'a muhabbatlik umr so'rab fotiha o'qilgan andan so'ng Otabek ichkariga uzatildi.

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

– Endi kuyavlik muborak bo'lsin, begim?

– Qutlug' bo'lsin.

Hasanali boshdan-oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhabbati bilan bekning orqasini siladi va yoshli ko'zlari bilan duo qilib unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'lmoqda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlarning qo'lida yonib turg'an sham, kuyav tushadigan uy to'y mollari bilan juda ham bejalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga – Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bejalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab shamlar yonib uyni sirlilik bir holatka qo'yadirlar. Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bejalgan uyning oqlari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarini oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitilgan «kuyav! kuyav!» so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib o'zi yugirganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olgan xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Oftob oyimning egachisi isiriy tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

– Kiringiz, bek.

Otabekning yurak urishi, ehtimol, yangasiga ham eshitilar edi... Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uyning to'rida yonini Otabekka berib ro'ymolining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'ymol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

– Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

– Ushlamangiz,– dedi ham siquvchi qo'ldan qutilish uchun orqag'a tislendi. Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

– Nega qochasiz? Nega qaramaysiz?– dedi bek. Kumushbibi shu choqg'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina «dushman»iga qaradi... Shu qarashda bir muncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

– Siz o'shami?

– Men o'sha,– dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor termulishib qoldilar. Kumushbibi og'ir tin olib:

– Ko'zlarimga ishonmayman,– dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

– Men ham,– dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishdi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llar qo'ltiq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da:

– Kutilmagan bir baxt,– dedi va o'zining otidek bir narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqqina beklendi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

– Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda boshqacha qarshilar edim,– dedi.

– Boshqa deb o'yladingizmi?

– O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelmag'an edi,– dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

¹Bana'ji – och qoringa, ochiqib.

– Men sizga hech narsa ham hozirlamag‘an edim...

– Hozirlamag‘aningiz uchun o‘kinasizmi?

– ...

– O‘kinmangiz,– dedi bek,– sizdan bir narsani so‘rasam, ayamassiz?

– Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig‘a ishorat qilib:

– Shu yerdan bir o‘pish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlag‘an bo‘lur edingiz,– dedi.

Kumushbibi qizarindi.

Otabek Marg‘ilon kelganning ikkinchi kuni poyafzal bozorida bo‘lg‘an edi. Asr namozning vaqti o‘tib borg‘anliqdan ul shundagi do‘kondorlarning birisidan tahorat olish uchun suv so‘radi. Ko‘chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do‘kondor unga suvning qulay o‘rmini ko‘rsatdi: «Mana shu burchakdagi darbozadan ichkariga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz»,– dedi. Otabek, do‘kondorning ko‘rsatishicha, qutidorning tashqarisig‘a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko‘zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig‘a kelib to‘xtag‘an chingilin¹ yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g‘ayriixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan bir muncha vaqt ko‘z ololmadilar. Oxirda Kumush nimadandir cho‘chig‘andek bo‘ldi, yengilgina bir harakat bilan o‘zini ichkari yo‘lak tomong‘a burdi. Bu burilishdan uning orqa o‘ngini tutib yotqan qirq kokillari to‘lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo‘l ustidan ariqbo‘yida qotib turg‘an yigitka yana bir qarab qo‘ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi... Oxirda ko‘zini katta ochib o‘tkan daqiqada uchrashkani xayoliy go‘zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo‘yig‘a o‘lturdi. Ammo ko‘zi xayol yashiring‘an yo‘lakda edi. Tahoratlanib

¹Chingilin –kelishgan, bejirim.

bo‘ldi, yana ko‘zini o‘sha tarafdin uzolmadi. Artinib olg‘andan keyin yana oyog‘ ustida to‘xtab qoldi. Yashiring‘an go‘zal ikkinchi qayta ko‘rinmadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog‘lab, o‘zi qaysi burchakdan bo‘lsa ham, asirini tamosha qilar edi.

Ko‘b kutdi, asr namozini qazo qilib kuch bilan qutidor uyidan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug‘ilg‘an edikim, bu yog‘i o‘qug‘uchimizga ma‘lumdir. Kumushbibining yuqorida: «Siz o‘shami!»– deb so‘rashi shunga binoan bo‘lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin baxtni bil‘aks kutib olinishi qiziq edi. Shunday qilib ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

XII Fas. CHAQIMCHILIQ

– Bu kun yetti kun... Otabek qutidorning qizig‘a uylandi.

Ul bu xabarni Qo‘qondan qaytishda eshitkan edi. O‘zining qiyofasiga yarasha qo‘rqunch yo‘llar izlar ekan, quloqlari tegida «...qizig‘a uylandi» jumlasini takrorlanib turg‘andek bo‘lar edi.

Uning Qo‘qondan qaytishi ikkala xotini uchun ham ulug‘ bir falokat bo‘ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshig‘ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig‘a kirishdan qo‘rqib, yana to‘g‘risi, uning sovuq aftini ko‘rishdan jirkanib havlining chet-chetida yurarlar, ikki kundash bilittifoq¹ unga o‘lim so‘rarlar: «Qo‘qonda o‘lsa, o‘ligini itlar yesa biz achinarmi edi»,– deyarlar edi.

Ul o‘lturgan ko‘yi nima to‘g‘risida bo‘lsa ham juda bosh og‘ritib o‘ylar edi. Shu choqda uning tusidan yirtqichlik, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang‘an vahshiylik belgulari ko‘rilur edi. Har holda ul yaxshiliqqa emas, qandog‘ ham bo‘lsa bir vahshiylikka yo‘llar, rejalar izlar edi. Oxiri uning yuzida istehzolik bir iljayish ko‘rildi-da, bir narsaga qaror qo‘yg‘andek bir harakat yasadi va o‘rnidan sakrab turib qoziqdag‘i kirlab ketkan sallasini qo‘lig‘a oldi va havliga chiqdi. Tashqarisida besh do‘konlab ish to‘qib turg‘an xalfa² shogirdlariga ba‘zi ta‘limot-

¹Bilittifoq – bir xil fikrlashib, bir xil o‘yda.

²Xalfa (*arabcha*: bir-birining ortidan borish, ergashish; o‘rin almashish) – shariat qoidalarini yaxshi biladigan, o‘qimishli odam; 2) eski maktabda o‘quvchilarga boshliq qilib tayinlangan, maktabdor domlaga ko‘maklashadigan o‘quvchi. 3) o‘rta asrlar ustaxonalarida hunar o‘rganuvchi shogird; hunar-kasb o‘rganuvchi shogirdlar boshlig‘i (bu yerda shu nazarda tutilyapti).

larni bergach, bir ulug' darboza orqaliq ko'chaga yurdi. O'ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi-chiqdilik ko'chalar bilan shaharning kunbotar tomonig'a, beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg'an ulug' bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

– Bek uydamlar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidag'i miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

– Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, ayvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalardan gulxan solib, isinib o'turmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladigan uyning eshigida turg'uchi yigit og'asining yonig'a bordi va qo'rboshi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib undan kirishka ijozat so'radi. Yigit og'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salla chulg'ag'an, egniga O'ratepaning bosmasidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, taryakmi iste'molidan yuzi sarg'ayg'an qirq-ellik yoshlar chamaliq bir kishi yorliqsumon bir yozuvni o'qub o'turmoqda edi. Qo'rboshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

– Nima qilib yuribsiz?– deb so'radi.

– Taqsir, sizga arz bor.

Yigit og'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

– Qanday arzing bor?

– Taqsir... ijozat bersangiz o'ltursam...

– Xo'b, o'ltur.

Kelguchi ko'p tutulib tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'rboshi qarshisig'a tavozi' bilan o'lturdi. Qo'rboshi qo'lidag'i yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

– Qayerliksan?

– Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

– Oting nima?

– Taqsir... Homid.

– Nima kasb qilasan?

– Ustakorlik.

– Yaxshi, arzingni gapir?

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berib arzini boshladi.

– Janobi padari arus¹ shahanshoi Musulmonqul bahodir zamoni adolatlarida ham,– dedi Homid,– qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurtni qipchoq og'alarig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladir, ishni yana tadbirsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatni buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladir... Biz bunday buzuqlar yolg'iz Toshkandagi Azizbek bilan uning yo'lboshchisi bo'lg'an Yusufbek hoji, deb bilgan edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rboshining ko'zi ola-kula keldi:

– Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonda?!

– Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yusufbekning hozirda Marg'ilonda turg'uchi o'g'li – Otabek ismlik bir yigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

– Hali-ya?

– Shundog', taqsir.

– Sen bu gapni qayog'dan bilding?

– Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

– Xo'sh, xo'sh, majlisda?

– Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir,– dedi Homid,– majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zulm va ta'addisini², qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkanda Azizbek va o'z otasi boshliq bilfe'l³ ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'ilonning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rqunchdir, taqsir.

– Majlis kimnikida edi?

¹Padari arus (forscha) – xotining otasi, qaynata.

²Ta(‘)addi (arabcha: hujum, tajovuz qilish; jabr-zulm; zo‘ravonlik; qonunbuzarlik.

³Bilfe‘l (arabcha) – haqiqatan, aslida. Bu yerda o‘zicha, o‘zboshimcha; mustaqil ravishda ma‘nolarida kelgan.

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rnini aytsa, pochchasi bilan jiyani Rahmatning ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'z oyog'iga bolta qo'yan bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

– Majlis o'rni yodimda yo'q, taqsir.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rboshi achchig'i bilan baqirdi:

– Yodimda yo'q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

– Esimda bo'lsa ham nozik bir joy edi, taqsir,– dedi.

– Nozik bir joy edimi! – deb qo'rboshi zaharxanda qildi. –

Agar aytmasang, o'sha muttahamlar tiqiladig'an chuqurg'a sen ham tashlanasan.

– Kechiringiz, taqsir.

Qo'rboshi yirtqichlardek bo'kirdi:

– Kechirish yo'q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo'q edi – cho'ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig'ini chiqardi. Yonchiq¹dan o'nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo'rboshig'a uzatdi:

– Taqsir... sizga atag'an nazrimiz edi...

Homid kavlangan boshlag'andanoq qo'rboshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig'a solib joylag'ach, tovush ham eski holiga qaytib, so'zlar ham muloyim tortdi.

– Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

– Taqsir...

– Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

– Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa, natija yomon, albatta.

– Albatta, biz o'sha buzuqilarning jazolarini berarmiz...

Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo'lg'a olamiz muttahamlarni,– dedi qo'rboshi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo'rboshi o'zining imo va ishorasiga o'tkanlikdan uning ko'zida o'ch olish quvonchlari va undan keyingi Homidning o'ziga ma'lum bo'lg'an

¹Yonchiq – 1) to'n, chakmom va shu kabilarning ichki yon tomoniga tikilgan cho'ntak (cha); 2) pul solish uchun olib yuriladigan xaltacha; hamyon (bu yerda shu ma'noda kelgan).

bir baxt umidlari o'ynar edilar. Qo'rboshi tokchadan davot¹, qalam olib oldig'a qo'ydi-da, yozuvg'a hozirlanib so'radi:

– Ayt-chi, Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

– Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Qo'rboshi yozdi:

– Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Bizning Marg'ilonni ham qong'a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?

– Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg'ilonlik Mirzakarim.

– Pes pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?

– Otabekning quli – Hasanali.

– To'rtinchisi?

Homid bir oz o'ylab javob berdi:

– Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andijonlik Akram hoji.

Qo'rboshi yozdi:

– Ish katta ekan, tag'in?

– Endi yo'q, taqsir,– dedi Homid va so'ziga shuni ham qo'shdi,– Otabek bilan Mirzakarim qo'lg'a olinsalar, ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o'zgalarning qo'lidan ish keladigan odamlar emas, taqsir.

Qo'rboshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi: «Bo'lmasa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan»,– dedi. Homid o'rni-dan turib qo'rboshig'a qulliq qilib chiqdi.

XIII Fasl. QAMOQ

«Yormozor» mavzuida shahar qo'rg'onig'a tiralib soling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmonlab hisoblang'an meva-zor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok va tut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikki biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar, naqshlar tushirilib ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burjida alachami, bo'zdanmi uzun choponlar kiyib, boshlarig'a quloqchin² qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich tiqinib miltiqlarig'a suyang'an ikki yigit ko'rinadirlar – bular navbatchi o'rda qorovuli, qorong'i tushish-ka yaqinlashqanliqdan qiya yopilib turg'an darbozani kimdir,

¹Davot (arabcha) – siyohdon.

²Quloqchin – tushirib qo'yiladigan qalpoqlari bor issiq telpak.

ichkaridan bittasi zichlab yopdi-da, kuch sarf qilib darbozaning zo‘r zanjirini sharaq-shuriq etib bog‘ladi. Hozir bizga o‘rda ichiga kirish mumkin bo‘lmag‘ani uchun qo‘rg‘onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darbozaning so‘l biqinig‘a qarab ikki yuz adim ketsak qo‘rg‘on devori tugalab, burja yetiladir. Qo‘rg‘on burjiga¹ qorovul turish uchun maxsus manora shaklli joy yasalg‘an bo‘lsa ham hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo‘shliq yer bilan qo‘rg‘onning janubiga qarab ketiladi. To‘rt yuz adimlab borilg‘ach, qo‘rg‘onning sharqi-janubi burjiga yetilib, bu burjini ham anovisidek qorovulsiz topiladi. Bu burjdan qarag‘an kishiga qo‘rg‘onning g‘arbi-janubi burji ham ko‘rinib, shu yo‘sunda o‘rdaning to‘rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz adim bosilg‘an bo‘lib o‘rdaning g‘arb tomonidan biz tanishqan o‘rda darbozasig‘a kelinadir. Hozir qorong‘i ham o‘bdan tushkanliqdan kishi kishini tanimasliq darajada edi. Boyag‘i darboza ustida ko‘ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o‘rda darbozasig‘a qarab kelmakda bo‘lg‘an bir necha ot oyog‘larini eshitib qorovullardan bittasi: «Tuyoq tovshimi?» – deb ikkinchisiga savol tashlab qo‘ydi. Ikkinchi qorovul mo‘ralab-mo‘ralab yo‘lg‘a qaradi:

– Uch otliq ko‘rinadir.

– Vaqtsiz kelguchi kim ekan?

– Bunday vaqtda qo‘rboshidan boshqa kishi kelmas edi, ehtimol, o‘shadir.

Darvoqi‘, qo‘rboshi o‘zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo‘nib jilovini yigitining qo‘lig‘a berar ekan, qorovullarg‘a buyurdi:

– Darbozani ochsinlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so‘ng darboza ochilib qo‘rboshi ichkariga kirdi. O‘rdaning tevarak masohatini² biz chamalab ko‘rgan edik, shuning uchun o‘rdaning qay daraja keng bo‘lishi ham bizga qiyosan ma‘lum. Ammo o‘rdaning ko‘proq

¹Burj (arabcha: minora; qal‘a; yulduzlar turkumi) – 1) quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikkita yulduzlar turkumi; ularning har biri (hut, hamal, savr, javzo, saraton, asad, sunbula, mezon, aqrab, qavs, jadiy, dalv). 2) qal‘a devoriga tutashtirib, unga tirgak sifatida tashqi tomonidan minora shaklida qurilgan qo‘shimcha bino; 3) burch, burchak (bu yerda shu nazarda tutilyapti).

²Masoha(t) (arabcha: to‘g‘ri chiziq) – fazo; maydon, hudud, yer.

qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg‘an xatti mustaqim¹ bir devor bilan bo‘lingan edi. Narigi tomon o‘rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek – hokim oilasi turar edi. O‘rdaning tashqarig‘i qismining uch tarafi (janub, sharq, g‘arb) binosiz, faqat qo‘rg‘on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo‘lib, so‘l biqinida devonxona, uning qatorida bo‘yiga qirg, eniga yigirma olchin² joy olg‘an o‘n besh darichalik kattakon chorzari uy, ichida elli chog‘liq bek yigitlari gulxan solib o‘lturar edilar. Bu uyning qatori oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashkil etar edilar.

Qo‘rboshi darbozabon yonida to‘xtab, undan so‘radi:

– Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan, javob berdi:

– Bilmadim, taqdir.

O‘rdaning charog‘chisi darboza yaqinidag‘i mash‘ala yog‘ochig‘a o‘t berib, butun o‘rda ichi yorib ketdi. Qo‘rboshi darbozaning o‘ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling‘an oliy imoratlar bo‘lib, shahar ustalarining hamma san‘at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi. Qo‘rboshi birinchi eshik yonida turg‘an yarog‘liq qorovuldan o‘tib, kichikrak, naqshliq bir uyga kirdi. Ikkinchi eshikdan o‘tib, ulug‘ bir zolga chiqdi. Zol juda nafis ishlangan edi: oltin qandildagi ellilab shamlarning nuri ila munaqqash³ devorlarning oltin, kumush, ko‘k, qizil, oq, pushti, sariq, qora gullari yulduzlardek yashnab, uyga bir xayoliylik berar edilar. Uyning ostig‘a to‘shalgan qizil lola gullik gilam kishini go‘yo bir chamanda his etdirar edi. Zolning to‘rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko‘rpacha ustida o‘n besh yoshlar chamaliq, qizil duxobadan kiyingan ko‘rkam bir o‘g‘lon palov yeb turar edi.

Qo‘rboshi eshikdan kirar ekan, o‘g‘long‘a qarab kulim-siradi:

– Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz,– dedi.

¹Xatti mustaqim (arabcha: to‘g‘ri chiziq, to‘g‘ri yo‘l) – xattotlik yozuvining biri turi bo‘lib, arab harflari to‘g‘ri chiziq ustida joylashadi. Bu yerda to‘g‘ri, tekis ma‘nosida kelyapti.

²Olchin – 1) o‘zbek xalqining etnik tarkibiga kirgan urug‘lardan birining nomi; 2) uzunlik o‘lchov birligi; ar shin va gaz qiymatlariga teng burchak (bu yerda shu nazarda tutilyapti); 3) olchin to‘qmoq – dastasi uzun katta yog‘och to‘qmoq.

³Munaqqash (arabcha) – naqshlangan; naqshli, naqshdor; zar bilan tikilgan. Bu yerda naqshli, naqshdor ma‘nolarida kelgan.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almasi:

– Men hamisha shu yerda, qani, oshg'a.

– Rahmat. Qushbegi ichkaridirlar?

– Ichkaridalar,– dedi Ahmadxon,– men to'yib qoldim, kelsangiz-chi.

– Bo'lmasa, tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a siqquncha osh olib qo'rboshig'a tutti, qo'rboshi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi. Ul oshni-g'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochilib ichka-ridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinlaridan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'lturdi va o'zining salmoq tovshi bilan:

– Qalay, Xoliqbek,– dedi,– yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing.

– Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida,– deb qo'rboshi tavozilandi va qo'l qovushtirib qushbегining yaqinig'a cho'kka-ladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxon bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

– Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi?

– Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, dav-latlari yori bersa, qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman.

– Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

– Davlatlari yori bersa, hukumatimiz uchun qo'rqunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman,– dedi.

Qushbegi o'ziga o'ng'aysizlik bermakda bo'lg'an qilichini tizasiga olib hamon sovuqqonliliq bilan so'radi:

– Qanday buzuqilar uyasi?

– Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqsir,– dedi qo'rboshi,– dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zlari bir oz kattaroq ochildi:

– Xo'sh?

– Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkand-

da bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar.

– Odami kim, tanidingizmi?

– Tanidim, taqsir,– dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda,– Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.

– Yusufbek hojining o'g'li?..

– Taqsir, ismi Otabek.

Qushbегining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib, so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabar unga boshqacha ta'sir bergan edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchilardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yubori-rib, bunda ham isyon chiqarish qasdida bo'lmog'i uningcha juda yaqin va shubhasiz edi.

– Ul hozir qayerda turadir?

– Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.

– Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?

– Barakalla, taqsir,– dedi qo'rboshi,– Otabekning Mar-g'ilondan topqan eng yaqin kishisi shu qutidordir. Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berib kuyav ham qilibdir.

Aytishlaricha, Otabekning barcha rejalari shu qutidor bilan kengashib bo'lar ekan.

– Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?

Qo'rboshi qo'ynidag'i yozuvni olib qushbegiga uzatdi:

– Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqilar shunda.

Qushbegi yozuvga ko'z yugurtirib ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rboshi qulliq qilib chiqq'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga tildi.

O'tabboq qushbegi¹ hozirgina ichkari o'rdadan qaytib chiqq'an edi. Shu orada qo'rboshi kirib unga qulliq qildi:

– Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.

Qushbegi chidamsizlik bilan:

¹O'tabboq qushbegi – Qipchoq beklarining tuzuklardandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263-1267-hijriy yillar orasida bek bo'lib turdi. Musulmonqulning azlidan so'ng uning o'rniga mingboshi (harbiy va bosh vazir) bo'lib belgulandi. Marg'ilonda O'tabboqdan qolgan osor ham bor (muall.).

– Otabekni-chi?– deb so‘radi.

Qo‘rboshi muzaffarona javob berdi:

– Tutdim, taqsir, qutidorni ham.

– Olib kiringiz.

Qushbegi tinchlandi, qo‘rboshi dahlizdan tashqarig‘a ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig‘i ado qildi va undan izn olib o‘lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida¹ Otabek va qutidor ko‘rinib bekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog‘liq² yigitlarni qaytishg‘a buyurib, gunohkorlarni yovoshg‘ina qilib o‘z oldig‘a chaqirdi. Otabekda tushunmaslikdan boshqa o‘zgarish sezilmasa, ham qutidor juda qo‘rqqan, rangi o‘chkan edi. Ikkisi tenglikda qushbegiga qarshi cho‘kka-ladilar. Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko‘z tegidan o‘tkargach, qushbegi so‘radi:

– Otabek degan sizmi?

– Taqsir, man.

– Toshkandlik Yusufbek hojining o‘g‘lisiz?

– Taqsir.

– Hozir Marg‘ilonda turasizmi?

– Taqsir.

– Marg‘ilon kelganingizga ko‘b bo‘ldimi?

– Qirq kunlar, chamasi.

– Marg‘ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?

– Savdogarchilik bilan, taqsir.

– O‘zingiz yolg‘izmi?

– Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo‘lidagi ro‘yxatka qarab oldi va davom etdi:

– Hasanali kim bo‘ladir?

Otabekdagi boyag‘i tushunmaslik bir shubhaga alishindi.

Ammo parvosizcha javobini beraverdi:

– Qulimiz bo‘ladir, Toshkandan kelgandagi yo‘ldoshim shu siz aytgan Hasanali edi.

– Hasanali bu kunda qayerda?

– Marg‘ilonda.

– Siz bilan birga turadimi?

– Yo‘q. Saroyda bir muncha mollarimiz bo‘lar edi, saroyda mollarg‘a qarab turadir.

¹Muhofazat (arabcha) – saqlash, himoya; qo‘riqchilik.

²Yarog‘liq – qurolli, qurollangan.

– Bu kishi kimingiz?

– Qayin otamiz.

– Ko‘bdan berimi?

– Bu kun sakkizinchi kun...

– Ilgari o‘zingiz uylangan edingizmi?

– Yo‘q.

– O‘zingiz toshkandlik bo‘laturib nima majburiyat ostida Marg‘ilonda uylandingiz?

Bu savoldan Otabek bir oz o‘ng‘aysizlanib to‘xtadi. Ammo bu o‘ng‘aysizlanishdan qushbegining oldida boshqa bir haqiqat ochilg‘andek bo‘ldi:

– Javob beringiz.

– Taqdir, taqsir.

Qushbegi bir oz o‘ylab olib yana savol berdi:

– Marg‘ilonda kimlarni taniysiz?

– Marg‘ilonda uch-to‘rt kishidan boshqa odamni tanimayman.

– Akram hojini tanirsiz?

– Taniyman. Uning bilan bir necha majlislarda o‘lturishkan edim.

– Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?

– Bilmadim, taqsir,– dedi va qayin otasig‘a qaradi. Qutidor javob berdi:

– Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo‘lsa kerak, taqsir.

– Xo‘b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bilan bo‘lg‘an majlislaringiz kimnikida edi?

Otabek bunday so‘roqlarning bekorga emasligini payqab, buning tegida qanday bo‘lsa ham bir gap borlig‘ig‘a ishonadi:

– Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamasi burun Ziyo aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg‘a imo qilib) bu kishinikida bo‘lg‘an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.

– Ziyo akanikida bo‘lg‘an majlisingizga kimlar ishtirok qildi?

– Men, Ziyo shohichi, bu kishi (qutidor),– dedi va bir oz o‘ylanib oldi,– Ziyo akaning o‘g‘li – Rahmat, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.

Homid ismini eshitkan qo‘rboshi tasdiq qilg‘andek bir harakat yasab qo‘ydi. Qushbegi qo‘rboshig‘a yer tegidan ko‘z yuborib oldi-da, davom qildi:

– Ikkinchi majlisingizda kimlar bo‘ldi?

– Ikkinchi majlisimizda boyag‘i kishilargina bo‘ldi. Faqat Homid yo‘q edi.

– Boya, Marg‘ilon kelganimga necha kun bo‘ldi, dedingiz?

– Qirq kunlar, chamasi.

– Yaxshi,– dedi qushbegi,– aytingiz-chi, qirq kunlab Marg‘ilonda qolishingizning sababi nima edi?

– Ma‘lumki, hozir Toshkand qamal (muhosara) holatidadir. Shunday vaqtda Toshkandga qaytish o‘zi aqlsizlik bo‘lar edi.

– Qorachoponchi bo‘lg‘aningiz uchun,– dedi istehzo qilib qushbegi,– qipchoq og‘aynilardan qo‘rqdingizmi?

– So‘zingizga tushunolmayman,– dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so‘zladi. Qutidor uning bu aytkan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo‘rquvga tushib o‘zida issiqliq-sovug‘liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga, garchi, to‘g‘ri bo‘lg‘anda ham dag‘alroq so‘z aytish o‘limni tilash bilan teng edi. O‘tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi bo‘lsa ham, ko‘p bo‘lmasa ozroq ularning ta‘siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

– Qipchoq dushmani bo‘lg‘an otangiz Yusufbek hojini unutdingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

– Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergan, xudo haqqi uchun ochib so‘zlangiz, yo‘qsa yorilaman, taqsir!

– O‘zingizni tag‘ofulga solmangiz, bek yigit,– dedi qushbegi,– otangizning kim ekanini, sizni Marg‘ilonga nima uchun yuborg‘anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo‘lg‘anlig‘ingizni, barchasini hujjatlari bilan bilamiz. Siz marg‘ilonlik og‘aynilarni qipchoqlarga qarshi oyoqlandirmoqchi bo‘lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek: – Yo Ollo!

Qutidor: – Yo Ollo!

Otabek azbaroyi bo‘g‘ilib ketkanidan ko‘kimtil¹ tovlan‘an, qutidor bezgaklardek titray boshlag‘an edi. Otabek o‘zini kuch bilan yig‘ishtirdi:

– Bunda zo‘r tuhmat bor, taqsir,– dedi,– otamni qipchoq dushmani va meni Marg‘ilon og‘aynilarini isyonga hozirlash

uchun kelgan, deb o‘ylaysizmi?

– O‘ylamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg‘anig‘a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo‘lsa o‘zidagi haya-jonni kuch hol bilan tarqatishg‘a tirishar edi. Qushbegi bilan qo‘rboshi bu ikki gunohkorni ta‘qib etar, ulardagi har bir harakatni o‘zlaricha bir narsaga yo‘yar edilar.

Uch-to‘rt daqiqalik sukutdan keyin Otabek tilga keldi:

– Biz bu daqiqada, sizning fikringizcha, go‘yo bir ig‘vogar, go‘yo bir isyonchi bo‘lib tanilib turibmiz,– dedi bek,– chindan ham, shundog‘ kishilarmizmi, yo‘qmi, buni, albatta, sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlaringiz ko‘rsatar. Men sizning qilingiz ostida o‘limdan qo‘rqib yoki sizga xushomad uchun so‘zlamay hukumat kishilarimiz orasida tushunadig‘an bir odam bo‘lg‘anlig‘ingiz vajidan otamning ham o‘zimning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o‘tmakchi bo‘laman: biz na qipchoqlarg‘a tarafdor bir kishi va na shaharlik og‘aynilarg‘a. Bu ikki firqa¹, bizning nazarimizda, bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollarini bu ikki firqaning bittasiga havola qilish baayni² qo‘yni bo‘riga topshirish qabilida bo‘ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig‘a intilgan kishilarining ko‘kragiga qo‘i solib ko‘rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag‘ina bo‘lg‘an g‘arazini, ikkinchisining ko‘rkli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo‘lg‘an maqsadini-g‘ina ko‘rib, ikki oradan: «Elni tinchitay, el ham rohat-tirikchilik qilsin»,– degan uchunchi bir oliy maqsadni charog‘ yoqib axtarsangiz ham, topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko‘rilmasa ham, faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag‘a o‘zimizda tarafdorlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdori bo‘lg‘anidan emas, balki boyag‘i maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassufki, otamning Azizbekdan bo‘lg‘an umidi bo‘shka ketdi: bu kun ul o‘zining yaramas xayoli yo‘lida xondan yuz o‘girdi va

¹Firqa (arabcha: guruh, to‘da; partiya; jamoa) – maqsadi, g‘oyasi, dunyoqarashining mushtarakligi jihatidan birlashgan kishilar guruhi.

²Baayni – ajratib bo‘lmaydigan darajada o‘xshash, aynan, xuddi o‘zi.

¹ Ko‘kimtil – ko‘kish, ko‘kimtir.

bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishonishingonmang: ixtiyor, albatta, sizdadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzabman¹, taqsir!

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo «Azizbekning otalig'i va kengashchisi» bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridag'i gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

– Har holda, sizning yaxshi niyatlik kishilar bo'lmag'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir,– dedi qushbegi,– shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukut qildi. Qutidor: «Chora yo'qmi?»– degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbegining ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar. Qushbegining: «Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirok qilg'an boshqalarni ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!»– degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

XIV Fasl. NAJOT ISTAB TOSHKANDGA

Bu kun sakkiz kundan beriga – «Kutilmagan bir baxt» egasi bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina: «Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim»,– deb bu uylantirishning husni va qubhini² tuzukrakkina o'ylay olmag'an Hasanali uchun ham bu voqia kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oq-u qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'ynagiga sig'may yurgan Oftob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu vartaga³ tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining «Kutilmagan bir baxti»

¹Muazzab (arabcha) – azoblangan, haqoratlangan.

²Husni va qubhini (arabcha) – foyda va zararini; yaxshi va yomonini.

³Varta (arabcha) – og'ir, juda yomon, qiyin ahvol; halokat, ko'ngilsizlik.

uchun ishonmag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'iga ishonmay qo'ydi. Hasanali: «Qutildim»,– degan edi, yana tog'dek qayg'ug'a tutildi. Oftob oyimning so'yingani ichiga tushdi.

Kumushbibi bilan Oftob oyimning bu falokatga qarshi topqan-tutqanlari yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanalining ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib – «Endi nima qilamiz?» – degandek Hasanaliga termular edi. Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan Oftob oyim qarindoshlaridan «jonkuyar» deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddami o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan bir ishong'anlari yana Hasanalining o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanalining ustida. O'zingning tug'ilib o'sqan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlaring bo'lib har nuchikda. Ulardan, shuningdek, og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkanda emas – Marg'ilonda, musofaratda¹, kishilarini tanimag'an bir shaharda. Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmatdan yaxshig'ina umid tutkan, har holda ulardan boshqa tayanarliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtka qarshi, bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olindilar va Hasanalining o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rqunchi ustiga qo'rqunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shilib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ulardagi: «Balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlar»,– degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka topshirilib, mahbuslarga jazo kelsa, birlikda tortib, qutilish muyassar bo'lsa birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: «Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar»,– dedi-

¹Musofarat – musofirchilik.

lar. Hasanalining o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi: Otabeklar nega qamaldilar, qanday gunohlari bor ekan? Otabekning ipidan-ninasiga bo'lg'an sirri unga ma'lum emas-midi? Bu jihat bilan o'ylag'anda: «Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldiyov»,— deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyroq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rnida iste'mol qiling'an: «Ajalingning yetishi qilg'an yozig'ingdan¹ emas — bek akangning qonsirashi»,— degan gap ko'ngliga tushar edida, beixtiyor uflab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tdi, mahbuslar zindon balosidan qutila olmag'anlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bilinmadi. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmag'anidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rboshi yigitlaridan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Nihoyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir taraflik bo'lmag'an, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara² holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoqda edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kirib olishning qay daraja qo'rqunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Oftob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatdirg'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalining: «Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadirg'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas»,— deyishiga qarshi Kumushbibi bir xil siniq tovushda:

— Marg'ilondan topilmag'an najot Toshkanddan topil-sinmi?— dedi.

¹Yoziq — gunoh, ayb.

²Muhosara (arabcha: qamal, o'rab olish) — qamal, qurshov; blokada.

— Biz endi shunga majburmiz, qizim,— dedi Hasanali,— qayin otangiz, ehtimol, buning birar chorasini topar.

— Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... — dedida Kumush so'zining oxirini aytalmay o'krab yubordi. Hasanali ham o'zini kuch hol bilan yig'idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

— Unday bo'lmag'ir xayollarga tushmang, qizim,— dedi,— qushbegi boshqalarg'a qarag'anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkanddan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo'l tayyorliqlarini ko'rdi. Minib ketishi uchun qutidorning saman yo'rg'asini belguladi. Ertasi ertalab Marg'ilonning Qo'qon darbozasidan birinchi galda chiqq'uchi Hasanali bo'ldi.

XV FASL. TOSHKAND QAMALDA

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq bir oz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralardagi¹ qirovlar bo'g'qa aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarqand darbozasi tomonidan bo'lg'an qo'qonlilarning hujumlari o'zlari uchun so'ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo'qon sipohlari endigi hujumgacha shikastrextlarini² tuzatish, yaralarini bog'lash, damlarini olish uchun qo'rg'on yonidan qayoqqadir, qo'shlariga³ ketkanlar. Qaramoqqag'ina emas, so'zlashka ham dahshat: Kamolon darbozasi bilan Samarqandg'acha bo'lg'an qo'rg'on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz adim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to'libdir. Bu ochiq mozoristonni qo'rg'on kungiralari ustida mudofaadan so'ng charchab, quyoshda jilini⁴ o'lturgan sallalik, qalpoqlik va popoqlik Toshkand mudofi'lari⁵ ming turlik shodliqlar ichida

¹Kungira — ustun, to'sin.

²Shikastrext (forscha: shikast — siniq + rext — yoyilgan, sochilgan) — urush vaqtida singan arava, qurol va shu kabilar.

³Qo'sh — safar, sayohat va urush vaqtida vaqtincha qo'nish joyi; qarorgoh.

⁴Jilini — isinib, qizinib, toblanib.

⁵Mudofi' — mudofi'lar xalq ichidan chiqqan merganlar bo'lib, shuning uchun ularning yosh va kiyimlari turlichadir. O'rda yigitlari yolg'iz bekning muhofazatida edilar. Qo'rg'onlar muhofazati xalq qo'lida edi (muall.).

tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir: qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yotib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: «Padar la'natini o'zim xo'bam otdimda, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqildi!» – deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: «Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib, o'lib-o'lalmay, yurib-yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!» – deydir. Har kim bu kungi urushdagi o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir. Shu vaqtda qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshitiladir:

*Zamoning zamon bo'lsin – yor,
Aziz beging omon bo'lsin – yor.
Dardiga davo topmay – do'st,
Normating¹ yonib o'lsin – yor!*

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'ylab bir oz ilgariga yursak olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralg'an, kunbotarg'a qaratib qurilg'an Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Tevaragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rqunchi bo'lg'anliqdan biz ortiqcha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

– Ochingiz, bek aka, tezroq ochingiz!

Darboza beklari bizga iltifot qilmay o'ltura beradirlar. Bizning o'n besh daqiqaliq jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib, sekingina qo'rg'on devoriga chiqadirda, mo'ralab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa, darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfnı ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydilar-da, darbozani berklash

¹Normat – Normuhammad qushbegi. Toshkentni qo'qonlilar-qipchoqlar amiri lashkari (muall.).

harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlangan qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman popoqlik¹ bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomoniga qarab yuruymiz.

Darbozadan o'n besh adimlar narida, shiyponga o'xshash to'rt tarafi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib o'lturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofi'larni ichkaridan ko'ramiz: mudofi'lar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilari shashvar² tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungirasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib o'lturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq³ o'rinlari, shuningdek, mudofi'lar bilan to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

Kamolon va Samarqand darbozalarining o'rtta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salla o'rag'an, beliga kumush bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-oltmish adim yurib haligi so'zlashib turg'an beklar yaqinig'a borsaq, qo'rg'on tashqarisida ko'rgan dahshatlarimizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir «dahshatlar tepasi»ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishga majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepa.

Qarichg'a keladigan uzun soqollar, boshdag'i xun olud⁴ siyrak sochlar, bo'zarg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda qorachiq o'rnini qo'rqunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat uqug'andek qaraydirlar. Ayniqsa bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud quyuyq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlari kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi

¹Popoqlik – telpakli.

²Shashpar (shashvar) (forscha) – olti uchli (qirrali) cho'qmor. gurzi. Uchiga yumaloq va g'adir-budur temir o'rnatilgan tayoq, uzun dastali gurzi, cho'qmor.

³Qo'riq – dushmanlardan himoyalaniq turiladigan joy; post

⁴Xun olud (forscha) – qonga belangan.

oq tishlari bilan tilini g'archcha tishlaganda, go'yo shu turmushda, shu besar¹ xalq ichida tug'ilg'ani uchun «attang» o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi yonidag'i yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'lang'an uchta otliqning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudofi'lar ichida ola-g'ovur qo'pti:

– Hudaychi², Sulaymon hudaychi! – deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qotig'a³ yetib, bek hazratlarining hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu kungi ulug' muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan bu yoqqa yugira boshladi:

– Hoy, qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz⁴, bek keladirlar! Hoy, Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi⁵, siz yigitlaringizni tartiblangiz! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'rnidagi qahramonlar harakatka keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf – yasov tortdilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan bu boshig'a chopib:

– Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! – deb qichqirib yurar edi. Qahramonlar qo'llaridag'i miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachi⁶ning istiqbolig'a lozim va vojib⁷ bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

¹Besar (*forscha*) – boshsiz, boshi yo'q. Bu yerda ongsiz, aqlsiz ma'nosida kelgan.

²Hudaychi, udaychi – adyutant ma'nosida bo'lib, odatda, xon kelishi oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuchi bekdir. Azizbekning o'ziga hudaychi belgulangani edi.

³Qotig'a – yoniga, oldiga.

⁴Yasov tortmoq – saf tortmoq.

⁵Yuzboshi – O'rta Osiyo xonliklarila (18-19-asrlarda) yuzta otliq askarga qo'mondonlik qiluvchi harbiy boshliq.

⁶Parvonachi – xonliklar davridahukmdor farmoni va buyruqlarini bituvchi kotib; oliy darajadagi saroy mansabdorlaridan biri.

⁷Vojib (*arabcha*: zarur, kerakli, majburiy; majburiyat, burch) – har bir musulmonga payg'ambar tomonidan buyurilgan, bajarilishi zarur bo'lgan amal turi.

XVI Fasl. AZIZBEK

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Tilla jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirg'an, yoqa va etaklariga oltin uqa tutilgan kimxob to'n kiyib, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqan, boshig'a oq shohidan salla o'rab, oyoqlarini kumush uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamaliq bir kishi edi. Uning orqasidan qora otg'a o'tlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz, qoramtil¹ yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilg'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kishi Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek² dodxoh³ edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichik-roq saman otka o'tlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga choponini tugmalagan, boshig'a katta salla o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an⁴, to'la ko'rkam yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun moshguruch soqollik mullanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'ida sag'ri etik, boshda Rayimbek dodxohning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kamar, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomoniga to'fangcha⁵ qistirilg'an har qatorida to'rttadan otliq kelmakda edilar. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidagi nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov totqan qahramonlar qo'l bog'lab ikki

¹Qoramtil – qoramtir.

²Rayimbek Qozoqboybiy o'g'li – Beshyog'och daha, Laklakxona dahalik. (muall.).

³Dodxoh (*forscha*: da'vogar; odillik istovchi) – 1) Buxoro xonligida adolat, haq-huquq istovchilardan amir nomiga ariza qabul qiluvchi va uning javobini arzchilarga yetkazuvchi lavozimli kishi; 2) Qo'qon xonligida qozixona ishlari ustidan nazorat olib boruvchi amaldor; 3) o'tmishda Farg'ona vodiysi va Toshkentda mingboshi va boshqa ba'zi amaldorlarni ulug'lash uchun ishlatilgan so'z.

⁴Takya qilmoq – suyanmoq, tayanmoq.

⁵To'fangcha – chaqmoqtosh yordamida otiladigan pilta miltiq.

bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilgariga o'tkaza boshladilar. Azizbek ularga qarshi oltin sopluk qamchisini ko'kragiga ko'ndalang qo'yib boshi bilan ham javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tushib jilovini qovushtirilgan qo'llari orasig'a oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot adimi qolg'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi. Azizbekning orqasidagi sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyumiga egarga qiyshiq o'lturib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilari bilan boshlar yonig'a kelib to'xtadi.

Azizbek bir muncha vaqt boshlarni tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

– Barakalla g'ayratlaringizga,– dedi Azizbek,– bu kun qipchoqlarg'a rustamona¹ javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarga hamma tovshini qo'yib qichqirdi.

– Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlaringizga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

– Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

– Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

– Davlatlari ziyoda bo'lsin!

Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdagi katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqlatib, ikkinchi

yigitka tangalardan oldirib qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonig'a chiqdi. Qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adras chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va olabayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimlarningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimiy eshitsu ham, olabayroq¹ to'nlik odam «taqsir, taqsir» bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkangansumon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning boshdan-oyoq yasov tortqan qahramonlariga in'omlar ulashilib bitdi-da, hudaychi o'zining quruq xurjini bilan Azizbek qotig'a kelib qulluq qildi. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

– Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?

– Davlatingiz soyasida, taqsir.

– Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtda bo'ldi?

– Tong yorir-yorimas Oqtepa² tomonidan to'p ota boshladilar,– dedi qo'rg'on begi,– o'n besh daqiqa o'tar-o'tmas otlig qipchoq qo'shinlari ko'rinib Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shungacha men ham davlatingiz soyasida ikki darboza oralarig'a merganlarni yayratqan edim. Boshlab Samarqand darbozasi qo'rug'idan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdilar. Qipchoqlar bizning tomondan otilg'an miltiq o'qlarig'a chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasida Kamolon qo'rug'idagi merganlarni ishka qo'ydim. Bir soat, chamasi, otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'lik qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh kishi o'lib, to'q-qiz kishi yaralandi. Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qayta barakalla o'qub, so'radi:

– Normat qipchoq ko'rindimi?

– Yo'q, taqsir, qo'rg'on yaqiniga yo'lamadi, yo'lag'anda...

¹Rustamona – mardlarcha. Alplarning boshlig'i Rustam – Firdavsiyning «Shohnoma» asarining bosh qahramoni.

¹Olabayroq – ola-bula, yo'l-yo'l yoki katak-katak.

²Oqtepa – Samarqanda darbozasining g'arbidagi bir mavzining nomi (muall.).